

● **Αιτωλοί και Ακαρνάνες.**
Μνημεία και αρχαιολογικοί τόποι μαρτυρούν τη μακραίωνη ιστορία της περιοχής.

Της Πέγκυ Κουνενάκη

● **Η αρχαία Ακαρνανία.**
Συμμαχίες με ισχυρούς εξασφάλισαν ελευθερία στην περιοχή με τις πόλεις χωρίς τείχη.

Του Γεωργίου Φερεντίνου

● **Η Αιτωλική Συμπολιτεία.**
Βασίζονταν στην αναγνωρισμένη ισοτιμία και αυτονομία των μελών της.

Του Γιάννη Β. Καρύτσα

● **Αποκαλυπτικές επιγραφές.**
Λίθινες, χάλκινες και επιτύμβιες επιγραφές ρίχνουν φως στην ιστορία της ΒΔ Ελλάδας.

Των: Peter Fünke – Klaus Freitag

● **Η ιστορική Ναύπακτος.**
Σημαντικό κέντρο της αρχαιότητας αυτή η πόλη αποκαλύπτει καθημερινά άγνωστα στοιχεία της ιστορίας της.

Της Εφης Σαράντη

● **Μνημεία και ανασκαφές.**
Η περιοχή κατοικείται από την προϊστορική περίοδο και παρουσιάζει μεγάλο ανασκαφικό ενδιαφέρον.

Του Αάζαρου Κολώνα

● **Τα ευρήματα του Θέρμου.**
Καθρεφτίζουν την τοπική λατρευτική παράδοση αλλά και την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής.

Του Ι.Α. Παπαποστόλου

● **Η βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία.**
Στην περιοχή έχει διασωθεί ο μεγαλύτερος αριθμός μεσο-υστεροβυζαντινών μνημείων.

Της Φραγκίσκας Κεφαλλονίτου

● **Το σπήλαιο Βαράσοβας.**
Η ιστορική και αρχαιολογική τεκμηρίωση του σπηλαίου Αγίου Νικολάου.

Του Αθανάσιου Παλιούρα

● **Κάστρα και φρουρία.**
Περισσότερα από 60 κάστρα αναδεικνύουν την περιοχή σε ένα απέραντο μουσείο οχυρωματικής τέχνης.

Του Δημήτρη Σωκράτη Παπακωνσταντίνου

Εξώφυλλο: Παραποτάμια πόλη της Αρχαίας Στράτον (φωτ.: Δημήτρης Παπακωνσταντίνου).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Αιτωλοί και Ακαρνάνες

Μνημεία και αρχαιολογικοί τόποι μαρτυρούν την μακραίωνη ιστορία της περιοχής

Χάρτης νομού Αιτωλοακαρνανίας με τις σημαντικότερες αρχαίες θέσεις.

Η ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ είναι ο μεγαλύτερος νομός της Ελλάδας και ο πλουσιότερος ίσως από πλευράς φυσικού περιβάλλοντος. Γεωγραφικά χαρακτηρίζεται από οκτώ λίμνες, δύο λιμνοθάλασσες και τρία ποτάμια. Στην Αιτωλία και την Ακαρνανία, που στην αρχαιότητα αποτελούσαν δύο χωριστές χώρες, έζησαν, βασίλευσαν και συγκρούστηκαν θεοί, ημίθεοι και ήρωες και είναι περιοχές με πλούσια μυθολογία. Η Αιτωλία πήρε το όνομά της από τον βασιλιά Αιτωλό, εγγονό του Δευκαλίωνα. Ακαρνανία ονομαζόταν η γειτονική χώρα από τον Ακαρνάνα, εγγονό του περιφημου μάντη Αμφιάραου, γιο του Αλκμέωνα από το Αργος και της κόρης του Αχελώου. Θεοποιημένη μορφή της περιοχής ο ποταμός Αχελώος ήταν και το φυσικό σύνορο ανάμεσα στις δύο χώρες.

Οι Αιτωλοί κι οι Ακαρνάνες, διαφορετικά φύλα, δεν είχαν πάντα τις καλύτερες μεταξύ τους σχέσεις. Κατοικούσαν στις περιοχές τους του-

λάχιστον από την Παλαιολιθική εποχή, όπως μαρτυρούν εργαλεία από πυριτόλιθο που αποκαλύπτονται κυρίως στις παραλίμνιες και παραποτάμιες περιοχές. Η ζωή συνεχίστηκε και κατά τη Νεολιθική εποχή, όπως επίσης μαρτυρούν λίθινα εργαλεία

Επιμέλεια αφιερώματος:
ΠΕΓΚΥ ΚΟΥΝΕΝΑΚΗ

αλλά και σπήλαια με νεολιθική κεραμική, ενώ οι δύο πόλεις Πλευρώνα και Καλυδώνια, υπήρξαν κοσμήματα της Ελλάδας κατά τον Στράβωνα στους Μυκηναϊκούς χρόνους.

Οι κλασικοί χρόνοι βρίσκουν αντιμέτωπους τους δύο λαούς, αφού οι Ακαρνάνες ήταν φίλοι και σύμμαχοι των Μακεδόνων, ενώ οι Αιτωλοί ανήκαν στον Πελοποννησιακό συνασπισμό. Ο Φίλιππος θα επιβάλει ειρήνη, Αιτωλοί και Ακαρνάνες θα πάρουν μέρος στην εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου στην Ασία, θα επικρα-

τήσει ησυχία στην περιοχή.

Αργότερα, μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου, οι μεν Ακαρνάνες δημιουργούν το δικό τους «Κοινό» – είδος συμμαχίας, ενώ οι Αιτωλοί ιδρύουν την περιφημη Αιτωλική Συμπολιτεία. Οι μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις που γίνονται κατά καιρούς στην περιοχή, την γεμίζουν με κάστρα και καταφύγια. Στέκουν ακόμη και σήμερα επιβλητικά κι είναι τόσο πυκνά, ώστε κάθε τριάντα χιλιόμετρα περίπου να συναντά ο επισκέπτης απομεινάρια μιας αρχαίας ακρόπολης.

Αυτός ο τόπος, ο επονομαζόμενος σήμερα Αιτωλοακαρνανία, βρίσκεται από αρχαιολογικούς τόπους και μνημεία όλων των εποχών. Μερικά ανασκάπτονται κι άλλα αναστηλώνονται. Τα περισσότερα όμως είναι εγκαταλειμμένα στην τύχη τους και ερημώνουν. Αυτά τα μνημεία επιχειρούμε να παρουσιάσουμε στο αφιέρωμα των «Επτά Ημερών». Με την ελπίδα να διασωθούν...

Το αρχαίο θέατρο των Οινιάδων

Η αρχαία Ακαρνανία

Συμμαχίες με ισχυρούς εξασφάλισαν ελευθερία στην περιοχή με τις πόλεις χωρίς τείχη

Του **Γεώργιου Φερεντίνου**

Φιλολόγου-Συγγραφέα

ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ Ακαρνανία ονομαζόταν τμήμα της Στερεάς Ελλάδας που βρισκόταν δυτικά του Αχελώου, οι σημερινές επαρχίες Βόνιτσας και Ξηρομέρου με τα πεδινά της περιοχής του Αγρινίου, δυτικά του ποταμού. Στους ιστορικούς χρόνους αναπόσπαστο τμήμα της Ακαρνανίας απετέλεσε και η χώρα των Αμφιλοχίων που αντιστοιχούσε περίπου στη σημερινή επαρχία Βάλτου. Αυτή η συγγένεια μεταξύ των κατοίκων των δύο περιοχών Ακαρνανίας και Αμφιλοχίας φαίνεται και στη μυθολογία, όπου αναφέρεται ότι και τις δύο περιοχές είχε εποίκισει ο Αλκμέων από το Αργος της Πελοποννήσου και έδωσε αντίστοιχα τις δύο ονομασίες προς τιμή του γιού του Ακαρνάνος και του αδελφού του Αμφιλόχου¹.

Η Ακαρνανία έφερε προηγουμένως άλλα ονόματα: Το ανατολικό τμήμα της λεγόταν Κουρήτις, επειδή εκεί εισέβαλλαν και εγκαταστάθηκαν οι Κουρήτες, ενώ τα δυτικά-πα-

ραλιακά μέρη ονομαζόταν Τηλεβοίς, από τους Τηλεβόες, οι οποίοι από τη νήσο Πάφο (το σημερινό Μεγανήσι) είχαν εξαπλωθεί και στην απέναντι στεριά· κατά τον Αριστοτέλη στα ίδια μέρη κάποτε είχαν εγκατασταθεί και οι Λέλεγες². Οι Ακαρνάνες φαίνεται ότι κάποτε συνέζησαν και με τους Κάρες και διατήρησαν τη συνήθεια, όπως κι εκείνοι, να μετρούν το χρόνο με τα εξάμηνα³. Ο τελευταίος λαός που εγκαταστάθηκε στην περιοχή πριν από την έλευση των Ακαρνάνων ήταν οι Κεφαλλήνες, δημιουργήματα των οποίων ήταν, φαίνεται, πολλές πόλεις ακαρνανικές, κυρίως αυτές που βρίσκονταν κοντά στα παράλια⁴. Πιστεύεται ότι αυτούς εξώθησαν οι Ακαρνάνες, όταν κατέβηκαν από την πλευρά της Ηπείρου και εγκαταστάθηκαν στη χώρα στην οποία έδωσαν και το όνομά τους.

Ο Θουκιδίδης τοποθετεί τον εποικισμό αυτό λίγο μετά τον Τρωϊκό Πόλεμο και φαίνεται ότι είχε δίκιο, διότι οι Ακαρνάνες δεν είχαν πάρει μέρος σε αυτή την εκστρατεία⁵. Το πρόβλημα είναι ότι, μέχρι πρόσφατα, η εκστρατεία αυτή συνδυαζόμενη

και με τη θεωρία για την ύπαρξη ινδοευρωπαϊκής ομοεθνίας, μέρος της οποίας ήταν, δήθεν, και το ελληνικό έθνος, τοποθετείτο περίπου στον 13ο αιώνα. Ομως, σήμερα, η θεωρία περί Ινδοευρωπαϊών αμφισβητείται και πολλοί αποδέχονται την πεποίθηση των αρχαίων ότι οι Έλληνες ήταν αυτόχθονες, οπότε και ο χρόνος της τρωϊκής εκστρατείας μετατίθεται πολλούς αιώνες πίσω. Κατά ανάγκη, λοιπόν, η κάθοδος των Ακαρνάνων ακολουθεί την ίδια μετάθεση.

Οι Ακαρνάνες, αφού κατέλαβαν την περιοχή εγκαταστάθηκαν σε κώμες και πόλεις, έκτισαν και οι ίδιοι άλλες, έτσι, ώστε κατά τους ιστορικούς χρόνους τους βρίσκουμε να ζουν κυρίως σε ατειχιστες πόλεις, τις οποίες, κατά μία τουλάχιστον άποψη, μόλις κατά τον 6ο π. Χ. αιώνα, περιέβαλαν με τείχη⁶. Από τη θέση που βρίσκονταν αυτές οι πόλεις και κώμες, μπορούν να χωριστούν σε ομάδες. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει αυτές που ήταν κοντά στον Αχελώο, με κυριότερη τη Στράτο επί του μεσαιωνικού χωριού Σουροβίγλι· σημαντική πόλη ήταν οι Οινιάδες πλησίον

του σημερινού χωριού Κατοχή, στη θέση Τρικαρδόκαστρος· η Μητρόπολη πιστεύεται ότι βρισκόταν στο σημερινό χωριό Ρίγανη και η Σαυρία πάνω στη θέση Παλαιομάνινα. Στην ίδια ομάδα περιλαμβάνονται και άλλες μικρότερες πόλεις και κώμες, των οποίων οι θέσεις δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί επακριβώς, όπως οι Ακαρνανικές Αθήνες, η Μήλος, η Νάξος, ο Πρας και η Δέμφις.

Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει τις πόλεις που βρίσκονται στα ακαρνανικά παράλια του Ιονίου πελάγους με κυριότερη τον Αστακό, πάνω στη σημερινή ομώνυμη κωμόπολη· βορειότερα, λίγο έξω από το σημερινό Μύτικα, βρισκόταν η Αλυζήα, ενώ η Πάλαιρος λίγο έξω από τη σημερινή ομώνυμη κωμόπολη, και συγκεκριμένα στη θέση Κεχροπούλα· κοντά στην αρχαία Πάλαιρο, αλλά σε ακαθόριστη ακόμη θέση βρισκόταν μικρή κώμη με το όνομα Σόλλιον. Στη θέση Άγιος Πέτρος λίγο έξω από τη σημερινή Βόνιτσα βρισκόταν το Ανακτόριο, η μόνη ακαρνανική πόλη που γνωρίζουμε ακριβώς το χρόνο κτίσε-

Συνέχεια στην 4η σελίδα

Συνέχεια από την 3η σελίδα

ώς της· συγκεκριμένα, το 625 π. Χ. οι Κορίνθιοι είχαν εξαπλωθεί στο Ιόνιο πέλαγος, δημιούργησαν αποικίες, ενώ ο Εχιάδης, γιος του Περίανδρου, έκτισε το Ανακτόριο⁷. Στην ίδια ομάδα αυτών των ακαρνανικών πόλεων περιλαμβάνονται και πόλεις που δεν γνωρίζουμε τη θέση τους, όπως η Μάραθος.

Στην τρίτη ομάδα των ακαρνανικών πόλεων περιλαμβάνονται οι μεσογειακές, που βρίσκονται στο κέντρο του σημερινού Ξηρομέρου. Οι Φοιτείες βρισκόταν στη θέση Πόρτα Ξηρομέρου, ενώ στη θέση Χρυσοβίτσα βρισκόταν τα Κόροντα και λόγω βορειότερα, έξω από τη σημερινή Κατούνα η πόλη Μεδιών. Στο μεσαιωνικό χωριό Αη Βασιλίας βρισκόταν η πόλη Θύρρειον, πιθανώς η μεγαλύτερη των ακαρνανικών πόλεων· το χωριό Αη Βασιλίας έχει σήμερα μετονομαστεί κι αυτό σε Θηρίων.

Πάνω στη σημερινή Αμφιλοχία (μεσαιωνικός Καρβασαράς), κατά την επικρατέστερη τουλάχιστον άποψη, βρισκόταν η Λιμναία, ενώ στα παράλια του Αμβρακικού, μέχρι το Ακτιο, η Ηράκλεια, πιθανώς στη θέση Λουτράκι και ο Εχίνος στη θέση Αμαδερός έξω από τη Βόνιτσα⁸. Στην πεδιάδα του Λουτρού στον δρόμο Αμφιλοχίας –Αρτας βρισκόταν το Αμφιλοχικό Αργος, πρωτεύουσα του κράτους των Αμφιλοχίων, καθώς και μια άλλη πόλη, η Μητρόπολη⁹.

Υπήρχαν όμως και πόλεις ή κώμες των οποίων γνωρίζουμε τα ονόματα είτε από ιστορικές πηγές είτε από επιγραφές που αποκαλύφθηκαν από τις αρχαιολογικές έρευνες, αλλά αγνοούμε τις θέσεις όπου βρισκόταν. Αυτές είναι ο Εύριπος, η Τορύβεια, οι Φοκρεές, η Λάμπη, η Εστιαία ή Ιστιαία, η Ασπαλάθεια, η Ακρα. Δεν είναι ευκρινές ποιες από τις μικρές νησίδες που περιβάλλουν την Ακαρνανία, υπαγόταν κατά καιρούς σε αυτήν, βέβαιο είναι όμως, ότι οι Εχινάδες, οι νησίδες που δημιουργήθηκαν από τις προσχώσεις στις εκβολές του Αχελώου, αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα της Ακαρνανίας, τουλάχιστον κατά καιρούς· πιθανώς το ίδιο ισχύει και για τον σημερινό Κάλαμο στην είσοδο του λιμένος του Μύτικα, ο οποίος σχεδόν εφάπτεται της ακαρνανικής παραλίας και έφερε κατά την αρχαιότητα το όνομα Κάρνος, ενός από τους μυθολογικούς ήρωες των Ακαρνανών.

Ομοσπονδιακό κράτος

Ολες οι προαναφερθείσες πόλεις και κώμες κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα, μετά την κατάρρευση των μοναρχιών, έχουν συγκροτήσει ένα ομοσπονδιακό κράτος που οι ίδιοι οι Ακαρνανές το ονόμαζαν «Κοινόν», ενώ αργότερα άλλα παρόμοια ομοσπονδιακά κράτη ονομάζονται «Συμπολιτείες». Κάθε πόλη, δηλαδή, έχει την τοπική της κυβέρνηση η οποία εκλέγεται από τους πολίτες σε συνέλευση αποκαλούμενη σε μίαν αποκαλυφθείσα επιγραφή του Θυρρείου ή του Ανακτορίου, Αλιάν, ενώ από τον ιστορικό Πολύβιο, αργότερα, Εκκλησία¹⁰. Η κυβέρνηση αυτή που ονομαζόταν Βουλή, χειριζόταν όλα τα θέματα ε-

Αρχαία Λιμναία. Τμήμα ενός των ευθυγράμμων σκελών του τείχους που ξεκινούν από την ακρόπολη και κατεβαίνουν μέχρι τη θάλασσα. Χτισμένη στην κορυφή ενός λόφου στον μυχό του Αμβρακικού Κόλπου, πάνω από την Αμφιλοχία, ήλεγχε το πέρασμα προς τη λεκάνη του Αχελώου (φωτ.: Λάζαρος Κολώνας).

σωτερικής πολιτικής της πόλης, τα αναφερόμενα στην επικράτειά της («το τέλος της γης»), ο δε πρόεδρος της λεγόταν αλλού Πρύτανις, αλλού Βούλαρχος και αλλού Μνάμων (μνήμων). Η πόλη φαίνεται ότι εκλέγει και τους στρατηγούς –διοικητές των Ενόπλων Δυνάμεων. Αυτό όμως συμβαίνει μέχρι τον 3ο π.Χ. αιώνα, διότι από τότε και μετά οι στρατηγοί εκλέγονται από τη συνέλευση του Κοινού¹¹. Τα ζητήματα Εξωτερικής Πολιτικής και Αμυνας τα χειρίζεται η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση, έδρα της οποίας είναι η εκάστοτε πρωτεύουσα του Κοινού· η πρώτη πρωτεύουσα μέχρι τα μέσα του 3ου αιώνα ήταν η Στράτος. Δεν είναι ευκρινές πώς εκλέγονταν τα διάφορα όργανα της ομοσπονδιακής κυβέρνησης μέχρι τον 3ο π.Χ. αιώνα· η χαλαρότητα η οποία διακρίνει τους δεσμούς μεταξύ των πόλεων–μελών του Κοινού, καθώς και διάφορα διάσπαρτα στοιχεία, έστω και ασαφή και αβέβαια, οδηγούν στην υπόθεση ότι η εκλογή των αντιπροσώπων γινόταν από τις πόλεις, και γι' αυτό συχνά οι πόλεις ακολουθούν αυτόνομη πορεία και στις εξωτερικές τους σχέσεις, χωρίς αυτό να είναι βέβαιο. Στο Κοινό μετέχει και το κράτος των Αμφιλοχίων, στον Λοφίσκο Ολπες (το σημερινό Αγριλοβούνι) οι Ακαρνανές είχαν εγκαταστήσει την έδρα του ομοσπονδιακού δικαστηρίου τους.

Οι ακαρνανικές πόλεις δεν πήραν μέρος στους Περίσσειο Πολέμους· εξαίρεση αποτελούσε μόνο το Ανακτόριο, το οποίο ως αποικία των Κορινθίων δεν μετείχε τότε του Κοινού των Ακαρνανών. Ακολουθώντας τη γραμμή της Κορίνθου απέστειλε εκστρατευτικό σώμα στις Πλαταιές, μαζί με τις γειτονικές πόλεις Λευκάδας και Αμβρακίας (πλη-

σίον της σημερινής Αρτας), επίσης αποικιών της Κορίνθου. Το Ανακτόριο συμμετέχει στο Κοινό των Ακαρνανών κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Στη μάχη των Θερμοπυλών όμως βρίσκεται και ο ηρωικός μάντης Μεγιστίας, ο οποίος, αν και προέβλεψε την επερχόμενη συμφορά, αρνήθηκε να εγκαταλείψει τον Λεωνίδα, παρακάλεσε, μόνο, να φύγει ο γιος του¹².

Χαλαρότητα δεσμών

Στη διάρκεια της πρώτης περιόδου του Πελοποννησιακού Πολέμου –το δεκαετή ή Αρχιδάμειο πόλεμο (431–421 π. Χ.)– στην Ακαρνανία συνέβησαν σοβαρά γεγονότα. Τότε αποδείχθηκε και η χαλαρότητα των δεσμών των ακαρνανικών πόλεων, αφού, αν και το Κοινό ετάχθη με την πλευρά των Αθηναίων, πολλές πόλεις όπως ο Αστακός, το Ανακτόριο, το Σόλλιο, οι Οινιάδες, προσχώρησαν στον σπαρτιατικό συνασπισμό. Παράλληλα, το πρώτο, μάλιστα, έτος του πολέμου ο τύρραννος του Αστακού, Εύαρχος, αν και εξεδιώχθη από την εξουσία με την επέμβαση του αθηναϊκού στόλου, επανήλθε με τη βοήθεια των Κορινθίων. Μεγάλη όμως σημασία είχε η εκστρατεία την οποία πραγματοποίησε ο Σπαρτιάτης Κνήμος το 429 π. Χ. κατά της Ακαρνανίας που με την υποστήριξη και των γειτονικών αποικιών της Κορίνθου, Αμβρακίας και Λευκάδος, καθώς και άλλων ηπειρωτικών φύλων. Εχοντας μάλιστα εμπιστοσύνη στις μεγάλες δυνάμεις του, επιχείρησε να καταλάβει την ίδια τη Στράτος, οι κάτοικοι της οποίας όμως, αν και δεν είχαν καμιά βοήθεια από τις υπόλοιπες ακαρνανικές πόλεις, κατόρθωσαν να τον αιφνιδιάσουν και να τον εξαναγκάσουν σε αποχώρηση και διάλυση της μεγάλης στρατιάς του¹³.

Πολεμικά επεισόδια μικρότερης σημασίας συνέβησαν στην Ακαρνανία και τα επόμενα χρόνια, η μεγάλη μάχη όμως έγινε το χειμώνα του 426–425 π.Χ., στις Ολπες της Αμφιλοχίας και την Ιδομένη. Εκεί, οι ενωμένες δυνάμεις Αθηναίων, Ακαρνανών και Αμφιλοχίων υπό τη διοίκηση του Αθηναίου στρατηγού Δημοσθένους κατατρόπωσαν σε δύο φάσεις τις δυνάμεις του σπαρτιατικού συνασπισμού υπό τον Σπαρτιάτη Ευρύλοχο. Οι Αμβρακιώτες μάλιστα υπέστησαν πραγματική πανωλεθρία και αναγκάστηκαν να υπογράψουν ταπεινωτική συνθήκη. Ετσι, το Κοινόν των Ακαρνανών απαλλάχθηκε για μεγάλο διάστημα από έναν επικίνδυνο γείτονα, ενώ, λίγο αργότερα, οι Ακαρνανές έδιωξαν από το Ανακτόριο στο Κορινθίους και συμπεριέλαβαν στο Κοινό τους και την πόλη αυτή. Πιθανώς, από τότε το Ανακτόριο να αναλαμβάνει και την ευθύνη να οργανώνει ανά έτος στο γειτονικό ιερό του Απόλλωνα, στο Ακτιο, θρησκευτικές τελετές και αγώνες, τα «Ακτια», ευθύνη που διατήρησαν μέχρι το 216 π.Χ., οπότε την οργάνωση των αγώνων και των τελετών αναλαμβάνει το ίδιο το Κοινόν των Ακαρνανών. Μετά τη μάχη των Ολπών και της Ιδομένης, εκτός από το Ανακτόριο και τις Οινιάδες – πιθανώς κι άλλες ακαρνανικές πόλεις που είχαν αποσκιρτήσει, ευθυγραμμίζονται με το Κοινόν και έκτοτε ακολουθούν ενιαίοι δεσμοί μεταξύ των πόλεων–μελών του Κοινού¹⁴.

Τότε ή και λίγο αργότερα, εμφανίζονται τα πρώτα ομοσπονδιακά νομίσματα από το νομισματοκοπείο της Στράτους (με παράσταση κεφαλής Αχελώου από τη μίαν όψη και την κεφαλή της νύμφης Καλλιρρόης από την άλλη), τα οποία όμως κυκλοφορούν και χρησιμοποιούνται παράλληλα με τα νομίσματα που οι άλλες

πόλεις χωριστά η κάθε μια είχε θέσει σε κυκλοφορία.

Συμμαχία με τους Μακεδόνες

Στη διάρκεια της δεύτερης αλλά και της τρίτης περιόδου του Πελοποννησιακού Πολέμου δεν συμβαίνουν σοβαρά γεγονότα στην Ακαρνανία, αν και πολλοί Ακαρνάνες ακολούθησαν τους Αθηναίους στη Σικελία, όπου και χάθηκαν.

Στη διάρκεια του Βοιωτικού ή Κορινθιακού Πολέμου οι Ακαρνάνες τάχθηκαν αλληλέγγυοι προς τους Αθηναίους και γι' αυτό ο βασιλιάς της Σπάρτης Αγησίλαος εξεστράτευσε στην Ακαρνανία το 389 π.Χ., όπου όμως παρολίγον να υποστούν σοβαρή ήττα κοντά στη λίμνη Αμβρακία από τους ευκίνητους και ελαφρά οπλισμένους Ακαρνάνες· ικανότατος όμως καθώς ήταν, κατόρθωσε με την επιμονή του να αποφύγει την ήττα και τελικά να παρασύρει τους Ακαρνάνες στην πελοποννησιακή συμμαχία, έστω και προσωρινά¹⁵. Διότι, όταν οι Αθηναίοι ανασυστήνουν την πρώτη συμμαχία τους, οι Ακαρνάνες θυμούνται και πάλι την πατροπαράδοτη φιλο-αθηναϊκή πολιτική του και εντάσσονται σε αυτήν. Ακολούθησε η Θηβαϊκή ηγεμονία, στην οποία οι Ακαρνάνες εκτιμώντας τα πράγματα αποφάσισαν για λίγο να προσχωρήσουν. Όταν όμως εμφανίζεται επί σκηνής ο Φίλιππος ο Μακεδών, παρέμειναν πιστοί στους Αθηναίους μέχρι και την τελική πτώση της Χαιρώνειας, στην οποία πήραν μέρος και πολλοί Ακαρνάνες¹⁶. Παρ' όλα αυτά όμως μετά το συνέδριο της Κορίνθου τάσσονται στο πλευρό των Μακεδόνων, όπου και θα παραμείνουν πιστοί για ενάμιση περίπου αιώνα. Η αφοσίωσή τους στον Μέγα Αλέξανδρο υπήρξε παρομιμώδης, εκείνος δε τους ανταπέδωσε την αγάπη και το απέδειξε με πολλούς τρόπους, θέτοντας τους Ακαρνάνες υπό την προστασία του. Ακαρνάς ήταν τόσο ο παιδαγωγός του κατά τα πρώτα στάδια της μόρφωσής του, όπως και ο προσωπικός κι απεριόριστος έμπιστος γιατρός του Φίλιππος, ο οποίος τον ακολούθησε και στη μεγάλη εκστρατεία¹⁷. Όταν πληροφορήθηκε, κατά την εκστρατεία του στην Ασία, ότι οι Αιτωλοί, αυθαίρετα, εισέβαλαν στην Ακαρνανία και κατέλαβαν τη γειτονική τους πόλη Οινιάδα, τους απέστειλε οργισμένο τελεσίγραφο, ότι θα τιμωρήσει ο ίδιος τους Αιτωλούς: «Ουκ Οινιαδών παίδες, αλλ' αυτός επιθήσει την δίκην»¹⁸.

Στην περίοδο των διαδόχων και επιγόνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου το Κοινό των Ακαρνάνων εμπλέκεται στη δίνη των εμφυλίων σπαραγμών τους, παραμένει όμως σταθερά προσηλωμένο στη φιλία και αφοσίωσή του στη μακεδονική δυναστεία, εκτός, ίσως, από μια περίπτωση που πιθανώς εγκαταλείπει τους Μακεδόνες. Επειδή όμως οι Ακαρνάνες κατοικούν κυρίως σε ατείχιστες κώμες και θεωρούνται ευάλωτοι στις διάφορες επιδρομές, ο Κάσσανδρος που εκστράτευσε στην περιοχή το 314 π.Χ., τους έπεισε να εγκαταστα-

Ο Κοκκινόπυργος των Οινιάδων. Κατά την επανατίχιση των πόλεων από τον Φίλιππο τον Ε', οι πύργοι των ακαρνανικών πόλεων αποκτούν επιβλητικές διαστάσεις. Διακρίνεται το πλέξιμο των πολυγωνικών και ορθογωνικών λίθων στο σημείο επαφής του πύργου με το παλαιότερο τείχος (φωτ.: Δημήτρης Σ. Παπακωνσταντίνου).

θούν σε οχυρωμένες πόλεις. Ετσι ενισχύθηκαν τα τείχη πολλών πόλεων και κυρίως της Στράτου. Παρ' όλα αυτά η Ακαρνανία δεν διέφυγε για πολύ την υποδούλωσή της, γύρω στα 295 π.Χ., από τον βασιλιά της Ηπείρου Πύρρο, ο οποίος δημιούργησε εκτεταμένο κράτος με πρωτεύουσα τη γειτονική Αμβρακία, κατέλαβε και τις γειτονικές Ακαρνανία και Αμφιλοχία¹⁹. Με το θάνατο του Πύρρου οι Ακαρνάνες ανακτούν την ανεξαρτησία τους και επιχειρούν τη ριζική αναδιοργάνωση του Κοινού: Όλα πλέον τα όργανα της ομοσπονδίας εκλέγονται από τη γενική συνέλευση των πολιτών του Κοινού, στην οποία μετέχουν οι πολίτες όλων των πόλεων, πιθανώς, αυτοί που δύνανται να φέρουν όπλα²⁰. Εκλέγεται η εκτελεστική εξουσία, η Βουλή που έχει την ευθύνη της εφαρμογής των αποφάσεων της συνέλευσης, επτά στρατηγοί, ο ίππαρχος (αρχηγός του ιππικού), ο προμνάμων (προμνήμων) και οι βοηθοί του, τρεις συμπρομνάμονες, πιθανώς προϊστάμενοι της διοικητικής ιεραρχίας της συνέλευσης, οι γραμματείς, ο ταμίας, ο αγορανόμος. Μια άλλη καινοτομία είναι ότι στο Κοινό εισέρχεται πλέον ως πλήρες μέλος και η μέχρι τότε, συνήθως, εχθρική στους Ακαρνάνες, Λευκάδα²¹.

Νέες ανακατατάξεις

Την αποκτηθείσα ελευθερία όμως δεν την απήλαυσαν για πολύ οι Αρκάδες: Στα μέσα της δεκαετίας του 260-250 π.Χ., ο γιος του Πύρρου, Αλέξανδρος, και οι Αιτωλοί υπέγραψαν συμμαχία για να διαμοιράσουν την Ακαρνανία²². Ελάχιστες είναι δυστυχώς οι υπάρχουσες σχετικές πληροφορίες, φαίνεται όμως ότι οι Ακαρνάνες αντέταξαν σθεναρή αντίσταση, ιδίως εναντίον των Αιτωλών, παλαιών μιστών εχθρών τους, ένα

δε επεισόδιο κατάληψης μιας ακαρνανικής πόλης, το οποίο αναφέρει ο Πολύαινος χωρίς να το χρονολογεί, πιστεύεται ότι αναφέρεται στη Στράτο. Στη μάχη οι γυναίκες έδειξαν αξιοθαύμαστο ηρωισμό και φονεύθηκαν ή εξανδραποδίστηκαν όλες, μαζί με τους άνδρες²³. Μετά το ολοκαύτωμα αυτό, η Στράτος ουδέποτε απελευθερώθηκε από την αιτωλική κατοχή.

Ο θάνατος Αλέξανδρου προκαλεί νέες ανακατατάξεις. Το 236 π.Χ., το κατεχόμενο από αυτόν τμήμα της Ακαρνανίας απελευθερώνεται, ξανασυστήνεται το Κοινό με μικρές τροποποιήσεις στην οργάνωσή του: Εκλέγεται ένας μόνο στρατηγός, ένας ίππαρχος και ένας ναύαρχος, πρωτεύουσα δε του Κοινού γίνεται η Λευκάδα. Οι Αιτωλοί όμως συνεχίζουν την προώθησή τους και την κατάληψη ακαρνανικών πόλεων και τελικά, πλην της Στράτου κατέλαβαν ακόμη τις Οινιάδες, τη Μητρόπολη, τη Σαυρία, τα Κόροντα, τις Φοιτείες και κατά μια άποψη τον Αστακό, την Αλυζήα, τη Λιμναία και άλλες ακόμη μικρές κώμες. Παρ' ολίγον μάλιστα το 231 π.Χ., θα καταλάβουν και τη Μεδιώνα, η οποία όμως σώθηκε την τελευταία στιγμή με παρέμβαση των Ιλλυρίων, ύστερα από αίτηση του βασιλιά της Μακεδονίας Δημήτριου, ο οποίος ήταν απασχολημένος σε άλλα μέτωπα και μπορούσε να σπεύσει αυτοπροσώπως σε βοήθεια των Ακαρνάνων²⁴. Οι Αιτωλοί τις πόλεις που κατέλαβαν τις διατήρησαν μέχρι τον συμμαχικό πόλεμο (220 π.Χ.), οπότε τις απελευθέρωσε ο Φίλιππος ο Ε' της Μακεδονίας, πλην της Στράτου, η οποία όμως ουδέποτε απελευθερώθηκε από τους Αιτωλούς μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση.

Μετά τη λήξη του συμμαχικού πολέμου, ο Φίλιππος Ε' υπέγραψε συμ-

φωνία με τον Αννίβα που βρισκόταν εκείνη την εποχή σε πόλεμο με τη Ρώμη. Σε αντιστάθμισμα οι Ρωμαίοι συνήψαν συμμαχία με τους Αιτωλούς, οι σκληροί και απάνθρωποι όροι της οποίας εξέπληξαν στους ιστορικούς και ονομάστηκε «συμφωνία της αρπαγής», επειδή προέβλεπαν εξανδραποδισμό των κατοίκων των περιοχών που καταλάμβαναν τα αιτωλικά και ρωμαϊκά στρατεύματα. Σε εφαρμογή της συνθήκης, της οποίας το κείμενο βρέθηκε σε επιγραφή που ανακαλύφθηκε στο αρχαίο Θύρρειον της Ακαρνανίας, τα στρατεύματα Ρωμαίων και Αιτωλών εισέβαλαν και κατέλαβαν τους Οινιάδες και τη Νάσο, δεν προωθήθηκαν όμως περισσότερο και η Ακαρνανία διέφυγε την ερήμωση²⁵.

Διχασμός των παρατάξεων

Στη διάρκεια του πολέμου του Φίλιππου Ε' με τους Ρωμαίους (200 π.Χ.), οι Ακαρνάνες παραμένουν σύμμαχοι των Μακεδόνων, μολονότι ο Λεύκιος Κόιντος Φλαμίνιος (αδελφός του Τίτου) τους κάλεσε με τελεσίγραφο από την Κέρκυρα να εγκαταλείψουν το Μακεδόνα βασιλιά. Οι Ακαρνάνες, αν και ουδεμία βοήθεια ήλπιζαν να λάβουν από τον προστάτη και σύμμαχό τους βασιλιά της Μακεδονίας, αρνήθηκαν, και τότε ο Λεύκιος ήρθε και κατέλαβε την πρωτεύουσα του Κοινού, Λευκάδα. Επειτα από την ήττα του Φίλιππου Ε' στις Κυνός Κεφαλές, στο Κοινό των Ακαρνάνων επεκράτησε η φιλο-ρωμαϊκή παράταξη, η οποία ήρθε σε συμμαχία με τους Ρωμαίους. Πιστοί πάντοτε στις συμμαχίες τους, οι Ακαρνάνες παρέμειναν φίλοι των Ρωμαίων μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση

Συνέχεια στην 6η σελίδα

Στράτος: Αεροφωτογραφία του ναού του Στρατίου Διός (φωτ.: Λάζαρος Κολώνας).

Συνέχεια από την 5η σελίδα

ση της Ελλάδας, κατευθυνόμενοι από τον ηγέτη της παράταξής τους, τον Χρέμα, που καταγόταν από το Θύρρειο. Οι Ρωμαίοι ποτέ δεν κράτησαν τη Λευκάδα, φαίνεται όμως ότι η πόλη αυτή παύει πλέον να είναι η πρωτεύουσα του Κοινού και αντικαθίσταται από το Θύρρειο²⁶.

Το 192 π.Χ. οι Αιτωλοί συμμαχούν με τον Αντίοχο της Συρίας και στρέ-

φονται εναντίον των Ρωμαίων. Τα ενωμένα στρατεύματα των δύο συμμαχιών εισβάλλουν στην Ακαρνανία, το Κοινό της οποίας διχάστηκε και πολλοί τάχθηκαν στο πλευρό του Αντιόχου, μεταξύ αυτών και ο στρατηγός των Ακαρνάνων Κλύτος από τη Λευκάδα. Από τις δυνάμεις του Αντιόχου κατελήφθησαν όλες οι παραμεθόριες πόλεις της Ακαρνανίας μέχρι και τη Μεδιώνα, το Θύρρειο ό-

μως προέβαλε αντίσταση μέχρις ότου έφτασαν ρωμαϊκές ενισχύσεις και οι εισβολείς καταδιώχθηκαν. Οι Αιτωλοί εκμεταλλευόμενοι το γεγονός ότι οι ρωμαϊκές δυνάμεις προωθήθηκαν προς τη Μικρά Ασία, κατέλαβαν την Αμφιλοχία, την οποία διατήρησαν και μετά την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης, αν και στο μεταξύ άλλες ρωμαϊκές δυνάμεις δυνάμεις είχαν αφαιρέσει από αυτούς την Αμβρακία²⁷.

Διχασμένο φαίνεται το Κοινό των Ακαρνάνων στη διάρκεια του τρίτου Μακεδονικού Πολέμου (172 π.Χ.). Τότε, μάλιστα, σε μια δραματική συνεδρίαση η οποία έγινε στο Θύρρειο, η φιλο-ρωμαϊκή παράταξη υπέβαλε πρόταση να τοποθετηθούν ρωμαϊκές φρουρές σε όλες τις ακαρνανικές πόλεις: αντέδρασαν όμως και άλλες παρατάξεις και το Κοινό τήρησε ένα είδος ευμενούς ουδετερότητας προς του Ρωμαίους. Παρ' όλα αυτά όμως, δεν απέφυγαν τις συνέπειες: οι Ρωμαίοι αφήρεσαν τη Λευκάδα, όπως απέσπασαν και από τους Αιτωλούς την Αμφιλοχία²⁸. Τελικά, το 146 π. Χ. η Ακαρνανία γίνεται και τυπικά, όπως και η υπόλοιπη Ελλάδα, τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, με το οποίο ουσιαστικά είχε ταυτιστεί από το 197 π.Χ.

Σημειώσεις:

1. Εφορος, εις Στράβωνα, 1,2,24, Απολλόδορος 2,7, Αθήναιος, VI, 232, Διόδωρος Σικελιώτης, Δ' 66.
2. Στράβων, 7,2. PLINIUS, HISTORIA NATURALIS, βιβλ. 4ον παρ. 2, Στέφανος

Βυζάντιος.

3. CENSORINUS, DE DIE NATALI, 19,7.
4. Ιλιάς, Β', 631.
5. Θουκυδίδης, Β', 102.
6. Ρωμαίος Κ.Α.: Ανά την Ακαρνανίαν, «Αρχαιολογικόν Δελτίον», τομ. έτους 1918 μ.Χ., σελ. 116, Θουκυδίδης, Α, 5-6.
7. Στράβων, 2,7 Σκύλαξ (GEOGRAPHI GRAECI MINORES, τομ. Α', σελ. 35).
8. PLINIUS ενθ' ανωτ. βιβλ. 4ον, παρ. 2, Θουκυδίδης Β' 8 και Γ, 105.
9. Ρωμαίος Κ.Α.: Ενθ' ανωτ., σελ. 115.
10. Πολύβιος, 2,4. INSCRIPTIONES GRAECAE, τομ. IX, 518. OBERHUMER E.: ACARNANIEN, AMPHILOCHIEN, AMBRACIA, LEUCAS, σελ. 218.
11. INSCRIPTIONES GRAECAE, τομ. IX, σελ. 442-3.
12. Ηρόδοτος, Η, 221 και 228.
- 13) Θουκυδίδης Β, 33, 66, 68-69, 80-92. Διόδωρος Σικελιώτης ΙΒ, 47-48.
- 14) Θουκυδίδης Δ, 49, 77, 89. Διόδωρος Σικελιώτης ΙΒ, 74.
- 15) Ξενοφών, Ελληνικά, Δ', 6, 1-14· τον ιδίον, Αγησίλαος, 20· Πολύανος, στρατηγήματα, 2,1,10· Πλούταρχος, Αγησίλαος, 22.
- 16) Tod M.N.: A Selection of Greek Historical Inscriptions, τομ. Β', σελ. 177.
- 17) Αρριανός: Αλεξάνδρον ανάβασις, Β', 4, 7-11· Πλουτάρχου Αλεξάνδρος, 19.
- 18) Πλουτάρχου Αλέξανδρος, 19.
- 19) Πλουτάρχου, Πύρρος, 6.
- 20) Titus Livius: Ab Urbe Condita, XXXIII, 1.
- 21) Σωτηριάδης Γ.: Συνθήκη Αιτωλών-Ακαρνάνων, Αρχαιολογική Εφημερίς, 1905 μ.Χ., σελ. 57.
- 22) Πολύβιος, 2,45, 1 και 9,34,7· Ιουστίνος, 28,1.
- 23) Πολύανος, ενθ' ανωτ., βιβλ. 8ον, κεφ. 71.
24. Πολύβιος, 2,2-3.
25. TITUS LIVIUS ενθ' ανωτ., XXVI, 24.
26. TITUS LIVIUS ενθ' ανωτ., XXX, 16, 2-3 και XXXII, 40' Διον Κάσιος, 9,16.
27. Διόδωρος Σικελιώτης, 31, 13.
28. TITUS LIVIUS ενθ' ανωτ., XIV, 21' Διόδωρος Σικελιώτης, 31, 13

Στράτος: Χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο από το νεκροταφείο.

Η Αιτωλική Συμπολιτεία

Βασιζόταν στην αναγνωρισμένη ισοτιμία και αυτονομία των μελών της

Το ιερό της Καλυδώνας, πόλης που ακμάζει ιδιαίτερα από τον 2ο αιώνα π.Χ.

Του **Γιάννη Β. Καρύτσα**

Συγγραφέα

ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ χώρο που βρίσκεται ανατολικά του Αχελώου ποταμού, ο οποίος στην αρχαιότητα αποτελούσε το φυσικό όριο που χώριζε την Αιτωλία από την Ακαρνανία, εκτείνεται η αρχαία Αιτωλία. Η Αιτωλική Συμπολιτεία, όπως αυτή διαμορφώθηκε ως θεσμός κατά τους ιστορικούς χρόνους στο χώρο της αρχαίας Αιτωλίας, περιλάμβανε τις σημερινές επαρχίες Μεσολογγίου, Τριχωνίδας και Ναυπακτίας, το βόρειο τμήμα του Βάλτου, την Ευρυτανία και τμήμα της επαρχίας Δωρίδος μέχρι το Λιδωρίκι.

Η περιοχή της Αιτωλίας με τα απέραντα δάση, τις πανέμορφες λίμνες, τα ποτάμια με τα κρυστάλλινα νερά, τα πανύψηλα αλλά πλούσια σε πλαστική ομορφιά βουνά, τα βαθιά φαράγγια και τις μικρές χαραδροφοιτάδες, υπήρξε η γη που στα αρχαία χρόνια γέννησε και έθρεψε θεούς, ημίθεους και ήρωες. Η τραχιά, αλλά σε αφάνταστη ποικιλία μορφολογικών γεωγραφικών διαμορφώσεων, χώρα επέδρασε στην ψυχοσύνθεση, αλλά ακόμα και στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των αρχαίων Αιτωλών.

Αυτά τα φυσικά χαρακτηριστικά της αιτωλικής χώρας εμφανίζουν μια γεωγραφική ενότητα η οποία και θεωρείται ως ένας από τους βασικούς συντελεστές της δημιουργίας, κατά την αρχαιότητα, του έθνους των Αιτωλών και του ισχυρού συμπολιτειακού κράτους τους.

Μύθοι και ήρωες

Δυτικά του Κρουονερίου, στη μικρή πεδιάδα που σχηματίζει το δέλτα του Ευήνου, απλώνεται το κομμάτι της Αιτωλίας με τις πανάρχαιες δόξες, την Πλευρώνα και την Καλυδώνα, τα «Ελλάδος Προσχήματα». Οι πόλεις αυτές πήραν τ' όνομά τους από τον Πλευρώνα και τον Καλυδώνα, παιδιά από το γάμο του βασιλιά Αιτωλού με την Προνόη. Ο Αιτωλός, που έδωσε τ' όνομά του στην Αιτωλία, ήταν εγγονός του Αέθλιου, γιου του Δία και της θυγατέρας του Δευκαλίωνα Πρωτογένειας. Ο γενάρχης, λοιπόν, της Αιτωλίας εθεωρείτο ότι είχε θείκη καταγωγή, ήταν γόνος του Δία και, κατά τον Όμηρο, αυτός ήρθε και κατέκτησε την Κουρήτιδα γη, τους Κουρήτες (αυτόχθονες κατοίκους της Αιτωλίας), «δορί πολλά καμών», διά πυρός και σιδήρου, όπως θα λέγαμε σήμερα. Ο βασιλιάς Οινέας,

που αναφέρεται συχνά στην αιτωλική μυθολογία, ήταν ο πιο σπουδαίος από τους απογόνους του Αιτωλού. Ο Οινέας, που βασιλέψε στην Καλυδώνα, πήρε σύμφωνα με την παράδοση τ' όνομά του από τη λέξη οίνη (αμπέλι) ή οίνος (κρασί). Στο μυθικό κύκλο που δημιούργησαν οι Αιτωλοί προέχουσα θέση κατέχει ο ονομαστός ήρωας Μελέαγρος, ένας από τους γιους του Οινέα, ο πιο αντρειωμένος. Ο Μελέαγρος, μαζί με τον Ιφικλο και τον αστρονόμο, αστρολόγο, αθλητή και, μετά το θάνατο του Τιθύα, κυβερνήτη της Αργούς Πλευρώνα Αγκαίο, πήραν μέρος στην Αργοναυτική εκστρατεία, κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Είναι γνωστό, από τη μυθολογία, το επεισόδιο με τον Καλυδώνιο κάπρο που σκότωσε σε κυνήγι ο Μελέαγρος. Όπως λέει η παράδοση το θηρίο αυτό με τους φοβερούς χαιλιόδοντες ρήμαζε τις καλλιέργειες και τα αμπέλια των Καλυδωνίων και τρομοκρατούσε τους ανθρώπους. Αυτό συνέβη γιατί κάποτε ο Οινέας, στη γιορτή του θερισμού, ενώ θυσίασε τους πρώτους καρπούς της συγκομιδής σ' όλους τους άλλους θεούς, αγνόησε και περιφρόνησε τη θεά Αρτέμιδα τη Λαφρία, μητέρα των καρπών της γης και της ευγονίας. Γι' αυτό το λόγο η

θεά εξοργίστηκε και για να τιμωρήσει τον Οινέα εξαπόστειλε στη χώρα της Καλυδώνας αυτό το τρομερό θηρίο. Ο Οινέας όμως οργάνωσε μεγάλο κυνήγι στο οποίο ο Μελέαγρος, με τη βοήθεια και των Αφαρειδών, του Θησέα, του Πηλέα, του Ιάσονα, της Αταλάντης και άλλων, σκότωσε το φοβερό θηρίο. Το δέρμα και το κεφάλι του κάπρου τα χάρισε στην Αταλάντη, την οποία είχε ερωτευτεί.

Μετά το θάνατο της γυναίκας του Αλθαίας, μάνας του Μελέαγρου, ο Οινέας νυμφεύθηκε πάλι και από το δεύτερο γάμο του απόκτησε τον Τυδέα, ο οποίος, όταν ανδρώθηκε, πήγε στο Αργος όπου και νυμφεύθηκε τη Διηπύλη, κόρη του βασιλιά Αδραστού. Ο Τυδέας έλαβε μέρος στην εκστρατεία των Επτά κατά της Θήβας, όπου και σκοτώθηκε. Ο γιος του Τυδέα και εγγονός του Οινέα, ο Διομήδης, έλαβε μέρος στην εκστρατεία κατά της Τροίας επικεφαλής των Αργείων.

Αυτός καυχόταν στους άλλους Έλληνες για την αιτωλική γενιά του, λέγοντας ότι ο παππούς του ο Οινέας ήταν ο μεγαλύτερος αρματομάχος και ξεπερνούσε σε παλικαριά όλους τους άλλους της εποχής του (Ιλιάδα Ε 109). Σύμφωνα με την ομη-

Συνέχεια στην 8η σελίδα

Συνέχεια από την 7η σελίδα

ρική διήγηση, στον Τρωικό πόλεμο έλαβαν μέρος οι Αιτωλοί με σαράντα μαύρα πλοία. Αρχηγός της ναυτικής μοίρας των Αιτωλών ήταν ο Θόας, γιος της κόρης του Οινέα Γόργης και του Ανδραίμονα, που διαδέχθηκε τον πεθερό του στο βασίλειο της Καλυδώνας.

Η άλλη κόρη του Οινέα και αδελφή του Μελέαγρου, η Δηιάνειρα, παντρεύτηκε τον Ηρακλή, τον πιο ένδοξο ήρωα της Αιτωλίας και γενικά της αρχαιότητας. Τη Δηιάνειρα όμως την είχε ερωτευτεί και ο Αχελώος. Αυτός ο ποταμός, που οι αρχαίοι Αιτωλοί τον θεωρούσαν ως θείο ον, ήταν γιος του Ωκεανού και της Τηθύος. Ήταν ο Αρχων των ποταμών και τον παρίσταναν με τρεις μορφές: άλλοτε ταύρο με πρόσωπο ανθρώπου, οπλισμένο με κέρατα· άλλοτε ως αστραφτερό κουλουριασμένο Δράκοντα· άλλοτε με ανθρώπινο σώμα και μορφή ταύρου. (Σοφοκλής: «Τραχίνιαι» 7-11).

Ετσι, λοιπόν, ο Αχελώος είχε πάει στον Οινέα και ζήτησε και αυτός σε γάμο τη Δηιάνειρα, η οποία όμως προτιμούσε τον Ηρακλή. Ο Αχελώος βέβαια δεν το 'βαλε κάτω. Μεταμορφώθηκε σε ταύρο και πήγε να συναντήσει τον Ηρακλή. Εγινε τότε μεταξύ τους μια τρομακτική σύγκρουση. Πάνω στην πάλη τους, ο Ηρακλής κατάφερε και τον έπιασε από τα κέρατα και του έσπασε το ένα. Τότε ο Αχελώος παραιτήθηκε. Όμως, για να πάρει πίσω το σπασμένο κέρατό του, έδωσε στον Ηρακλή ένα άλλο κέρατο, το «Κέρας της Αμάλθειας», δηλαδή της Αφθονίας.

Ιστορική διαδρομή

Οι Αιτωλοί, ιδίως των βόρειων τμημάτων της χώρας, όπως οι Οφιοειείς και οι Ευρυτάνες, ζούσαν μέχρι τουλάχιστον τον 5ο π.Χ. αιώνα βίο ειρηνικό, κλειστής αγροτοποικμενικής οικονομίας. Περισσότερο ευνοημένοι είναι οι κάτοικοι των παράλιων πόλεων της Αιτωλίας, όπως η Ναύπακτος, η αιτωλική Χαλκίδα, το Μολύκρειο, ακόμα και ο Θέρμος, που η περιοχή του δεχόταν ευνοϊκές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές επιδράσεις από το εκτεταμένο εμπόριο που ασκούσαν εκεί οι Κορινθίοι.

Οι Αιτωλοί δεν είχαν αναμειχθεί στους Περσικούς πολέμους ούτε στις διαμάχες και στους πολιτικούς ανταγωνισμούς των Κορινθίων, των Πελοποννησίων και των Αθηναίων. Εγκατέλειψαν την ουδετερότητά τους το 426 π.Χ., όταν δέχθηκαν την επίθεση των Αθηναίων, οι οποίοι διεκδικούσαν να πάρουν στην κατοχή τους τα λιμάνια του Ρίου-Αντιρρίου (Ναύπακτο, Μολύκρειο, αιτωλική Χαλκίδα, Οινιάδες κ.λπ.) για να ελέγχουν τους θαλάσσιους δρόμους προς την Ιταλία και τη Σικελία, ώστε να γίνεται απρόσκοπτα η διεξαγωγή του εμπορίου τους προς τη Δύση. Στην εκστρατεία τους αυτή οι Αθηναίοι, εναντίον της αιτωλικής χώρας, υπέστησαν από τους σκληροτράχηλους Αιτωλούς δεινή ήττα.

Εκτοτε, οι Αιτωλοί, κατά τη διάρκεια του 4ου π.χ. αιώνα, κάνουν τη

Η βόρεια πύλη της Πλευρώνας, μιας από τις σημαντικότερες πόλεις-συμμάχους της Αιτωλικής Συμπολιτείας.

δυναμική τους παρουσία στο πολιτικό προσκήνιο μαζί με τους Θηβαίους και τον Επαμεινώνδα, με τον οποίο διατηρούν αγαθές σχέσεις, και αργότερα με τους Μακεδόνες του Φιλίππου Β' και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, με τους οποίους είχαν συνάψει συμμαχία. Μετά το θάνατο όμως του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι Αιτωλοί στρέφονται κατά των Διαδόχων του και συμμαχούν με τους Αθηναίους. Παίρνουν μέρος στο Λαμιακό πόλεμο αφού θέτουν υπό τις διαταγές του στρατηγού των Αθηναίων Λεωσθένη 7.000 άνδρες (323 π.Χ.).

Τα επόμενα χρόνια, μέχρι τη μάχη της Ιψού το 301 π.Χ., σημαδεύονται από τους πολέμους των Αιτωλών εναντίον των Μακεδόνων και ειδικότερα κατά του βασιλιά Κάσσανδρου, φοβερού πολέμιου της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Όμως, μετά την άνοδο στο θρόνο της Ηπείρου, του βασιλιά Πύρρου, το 297 π.Χ. με τον οποίο οι Αιτωλοί ήταν σύμμαχοι και φίλοι, τα πολιτικά πράγματα έκλιναν ευνοϊκά υπέρ των Αιτωλών. Μια αδιαμφισβήτητη και καθοριστικής σημασίας πολιτική επιτυχία της Αιτωλικής Συμπολιτείας, τους χρόνους αυτούς, ήταν η εγκατάσταση των Αιτωλών στους Δελφούς.

Τα χρόνια της ακμής της Αιτωλικής Συμπολιτείας αρχίζουν μετά το 279 π.Χ., όταν αυτοί κυρίως ήταν που απέκρουσαν τους Γαλάτες επιδρομείς στις Θερμοπύλες και τελικά στους Δελφούς, όπου και τους συνέτριψαν. Σύμφωνα με τον ιστορικό Διόδωρο (Διόδωρος XXII 9, 3) οι απώλειες των Γαλατών στους Δελφούς, υπό τον Βρέννο, έφθασαν τους 20.000 άνδρες.

Οι Αιτωλοί, μετά την απώθηση των Γαλατών από την Ελλάδα, έστησαν τρόπαια στους Δελφούς και στον Θέρμο και οι Αμφικτιόνες θέσπισαν ειδική γιορτή, τα αιτωλικά «ΣΩΤΗΡΙΑ», προς τιμήν του Διός Σωτήρος και του Πυθίου Απόλλωνος, τα οποία γιορτάζονταν κάθε πέντε χρόνια. Τα μέχρι το 220 π.Χ. χρόνια είναι τα ευτυχέστερα της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Οι Αιτωλοί είχαν αναπτύξει καλές σχέσεις τόσο με τους Ηπειρώτες όσο και με τους Μακεδόνες του βασιλιά Αντίγονου Γονατά. Τα σύνορα της Συμπολιτείας εκτεινόταν μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο, τη Θεσσαλία και τον Μαλιακό κόλπο, η δε επιρροή της κάλυπτε ολόκληρη τη δυτική Πελοπόννησο και μέχρι τη Μεσσηνία. Η Συμπολιτεία των Αιτωλών είχε ακόμη συνάψει σχέσεις ισοπολιτείας με πολλές πόλεις στην Προποντίδα (Κίο, Χαλκηδόνα, κ.λπ.), στη Μαγνησία του Μαιάνδρου, την Τέω, τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Μίλητο, τη Σύμρνη, την Τήνο, την Αθήνα και πολλές άλλες.

Η αντίστροφη μέτρηση αρχίζει μετά το 220 π.Χ. όταν η Αχαϊκή Συμπολιτεία, υπό τον Αρατο, συμμαχεί με τους Μακεδόνες, υπό τον Αντίγονο Δώσωνα, τους Ηπειρώτες, Θεσσαλούς, Βοιωτούς, Φωκείς, Ακαρνάνες και αρχίζει ο λεγόμενος Συμμαχικός πόλεμος κατά της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Τα γεγονότα έκτοτε επέρχονται ραγδαία. Το 218 π.Χ. ο βασιλιάς της Μακεδονίας Φίλιππος Ε' επέρχεται εναντίον του Θέρμου και το καταστρέφει ολοκληρωτικά. Το 212 π.Χ. η Αιτωλική Συμπολιτεία συμμαχεί με τους Ρωμαίους και το επόμενο έτος αρχίζει ο Α' Μακεδονικός πόλεμος μεταξύ των Αιτωλορωμαίων και

του Φιλίππου Ε', ο οποίος διαρκεί μέχρι το 206 π.Χ., οπότε συνάπτεται η Αιτωλομακεδονική συνθήκη ειρήνης. Το 200 π.Χ. αρχίζει ο Β' Μακεδονικός πόλεμος μεταξύ των Ρωμαίων και του Φιλίππου Ε'. Οι Αιτωλοί εξέρχονται στον πόλεμο στο πλευρό των Ρωμαίων το 199 π.Χ. Οι Αιτωλοί εξέρχονται στον πόλεμο στο πλευρό των Ρωμαίων το 199 π.Χ. Στις Κυνός Κεφαλές, οι Ρωμαίοι, υπό τον Φλαμίνιο και 6.000 Αιτωλοί συντρίβουν τον Φίλιππο Ε'. Το 192 π.Χ. συνάπτεται συμμαχία ανάμεσα στους Αιτωλούς και στον Αντίοχο Γ' εναντίον της Ρώμης. Το 191 π.Χ. συμμαχούν οι Ρωμαίοι με τον Φίλιππο Ε' και στη μάχη των Θερμοπυλών το ίδιο έτος ο Αντίοχος Γ' και ο στρατός των Αιτωλών συντρίβονται από τους Ρωμαίους. Το τέλος του ιστορικού βίου της Αιτωλικής Συμπολιτείας επέρχεται το 189 π.Χ. με τη σύναψη της αιτωλορωμαϊκής συνθήκης ειρήνης. Είναι η ληξιαρχική πράξη του τέλους της Αιτωλικής Συμπολιτείας.

Ιερό και πολιτικό κέντρο

Απέναντι από την παραλία των Πατρών, η «τρίκορφη Βαράσοβα», ο τολμηρός κώνος της Κλόκοβας (ο Ταφιασός των αρχαίων) και ανατολικότερα το Ριγάνι της Ναυπάκτου υψώνονται σαν γιγάντιοι οροφύλακες της Αιτωλίας. Πέρα από τα βουνά αυτά, προς τα βόρεια, απλώνεται η χώρα με μια πλατιά πεδινή έκταση και τις λίμνες Τριχωνίδα και Λυσιμαχία. Ακριβώς πάνω από την Τριχωνίδα και στο κεντρικότερο και ασφαλέστερο σημείο της Αιτωλίας είναι ο Θέρμος, το ιερό λίκνο και πολιτικό κέντρο του αιτωλικού κράτους, σωστή ακρόπολη και σύνδεσμος ανάμεσα στη δύσβατη, γεμάτη χαράδρες και ατέλειωτες βουνοκορφές χώρα «... ωστε της συμπάσης Αιτωλίας οίον ακροπόλεως έχειν τάξιν» επιλέγει ο Πολύβιος (Ε' 8, 4-8). Για να εκτιμήσει ο ταξιδιώτης τη θέση του, ας στοχαστεί, ξεκινώντας από το Αργίνιο, ότι βρίσκεται ακριβώς στη γωνία που σχηματίζουν οι εκτεταμένες αριστερά οροσειρές με τον δυτικά κατευθυνόμενο Ζυγό. Στο δρόμο έχει να θαυμάσει πολλές άγρια μεγαλόπρεπες φυσικές καλλονές. Σε λίγο θα διακρίνει αριστερά την απίθανη τεράστια πυραμίδα του Βλοχού, όπου η πανάρχαια αιτωλική πόλη των Θεστιέων, στο βάθος μακριά το σταχτερό Πλοκοπάρι, έπειτα την αγέρωχη μενεξεδένια Κυρα-Βγένα και πίσω, κάπως κρυμμένο, το μαυριδερό με τα έλατά του Αραποκέφαλο. Προς το νότο οι λίμνες φωτίζουν γοητευτικά τον αέρα με την ανταύγειά τους και τονίζουν το μαλακό περίγραμμα του δασώδους και σκοτεινού Αράκυνθου. Μετά πορεία αρκετής ώρας στις απότομες στροφές της Μυρτιάς φθάνει κανείς στο γοητευτικό οροπέδιο όπου το πανέμορφο Θέρμο με το κεφαλάρι και τα περίφημα πλατάνια του. Πεζοπορώντας ένα τέταρτο της ώρας συναντά κανείς, στην ανατολική άκρη του ευφρόσунου οροπεδίου τα «αρχαία», το χώρο δηλαδή

των ανασκαφών με τα ερείπια του αρχαίου Θέρμου και το Μουσείο. Θέρμος ονομάστηκε ο τόπος από τον Θέρμιο Απόλλωνα που λατρευόταν εκεί. Θέρμιος ήταν ο Θεός που με τη θερμότητα και το πυρ της ανώτερης ζωής λυτρώνει τον άνθρωπο. Στο ιερό τέμενος των Αιτωλών υπάρχουν τρεις ναοί: Ο μεγαλύτερος ανήκε στον Θέρμιον Απόλλωνα, ο άλλος ο μικρότερος στον Απόλλωνα Λύσειο (επώνυμο του λυτρωτή από τη δυστυχία) και ο τρίτος στη Θεά Αρτέμιδα Λαφρία, που ήταν η γηγενής και εξέχουσα εθνική θεότητα των Αιτωλών. Η Αρτεμις Λαφρία, που λατρευόταν ιδιαίτερα στην Αιτωλία, δεν είναι μόνο η Αρτεμις του κυνηγιού, που όλοι μας γνωρίζουμε, αλλά και η Μεγάλη Θεά της Φύσης και της Ευγονίας. Είναι η Μεγάλη Μάνα Γη, η προστάτιδα της γονιμότητας ανθρώπων και ζώων, της ευφορίας των καρπών της γης και της βλάστησης και γενικότερα της φύσης όλης. «Δέσποινα των ζώων», «Πότνια των Θηρών», ονομάζεται η Αρτεμις στην Ιλιάδα (Φ. 470).

Το Κοινό των Αιτωλών

Η μετεξέλιξη της αιτωλικής εθνότητας σε «Κοινό» προήλθε κυρίως από την ανάγκη, ώστε αυτό ή καλύτερα η κεντρική πολιτειακή αρχή, λόγω της μεγάλης γεωγραφικής έκτασης του αιτωλικού κράτους, να μπορεί να ασκεί τον πολιτειακό έλεγχο και να διατηρεί την πολιτική συνοχή και ενότητα σε ολόκληρο τον αιτωλικό χώρο. Τα αιτωλικά φύλα (έθνη), λόγω της κοινής ρίζας καταγωγής τους δημιούργησαν τις προϋποθέσεις αποδοχής ενός κοινού συστήματος «κεντρικής Αρχής», μιας «Αρχής» που έδωσε τη δυνατότητα στα όργανά της να ασκούν την εξουσία τους «Παναιτωλικά», με την έννοια βέβαια του συντονισμού των ενεργειών των τοπικών κοινοτήτων κυρίως σε θέματα πολέμου, άμυνας, εξωτερικής πολιτικής, αλλά ακόμα και επίλυσης διαφορών σε εσωτερικές διενέξεις των αιτωλικών κοινοτήτων με τη μορφή άσκησης αμερόληπτης διαιτησίας.

Στα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνα, μια κεντρική δύναμη, μια κεντρική διοίκηση εμφανίζεται να κατευθύνει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και τις εξωτερικές υποθέσεις των αιτωλικών φύλων. Φαίνεται να υπάρχει μια κεντρική «Αρχή», μια «Κυβέρνηση», θα λέγαμε, ενός μόνο έθνους, του «Κοινού» των Αιτωλών. Η αποστολή των τριών απεσταλμένων των Αιτωλών (Θουκυδίδης Γ' 100), από τις φυλές των Οφιονέων, των Ευρυτάνων και των Αποδωτών στους Πελοποννησίους (Κορινθίους και Σπαρτιάτες), μετά την αποτυχία της εκστρατείας των Αθηναίων κατά της Αιτωλίας, το 426 π.Χ., αποτελεί το παράδειγμα μιας πολιτικής πράξης που ισορροποιεί το παραπάνω επιχείρημα. Στοιχεία ακριβή για να μπορέσει κανείς με βεβαιότητα να ορίσει τη χρονολογία της επίσημης ίδρυσης του Αιτωλικού Κοινού δεν υπάρχουν. Μια όμως απόδειξη της σχετικά πρώιμης οργάνωσης των αιτωλι-

Πήλινη Σφίγγα. Ακρωτήριο του ναού του Θερμίου Απόλλωνας.

κών κοινοτήτων και η βεβαίωση ότι το Κοινό των Αιτωλών βρισκόταν σε λειτουργία από το έτος 367 π.Χ. παρέχεται από το κείμενο ενός αθηναϊκού ψηφίσματος που βρέθηκε στην Αγορά των Αθηνών το έτος 1937. Βέβαια, η οργάνωση του Κοινού του 367 π.Χ. δεν είναι συμπολιτειακή αλλά φυλετική. Η οργάνωση με βάση τις πόλεις υιοθετήθηκε αργότερα, αλλά η ακριβής χρονολογία δεν μπορεί να καθορισθεί.

Ομοσπονδιακή Συνέλευση

Μιλώντας, ειδικότερα, για το πολίτευμα της Αιτωλικής Συμπολιτείας, θα πρέπει να επισημάνουμε από την αρχή ότι το ελληνιστικό αυτό κράτος είχε ομοσπονδιακή διάρθρωση θεμελιωμένη στην αναγνώριση της ισοτιμίας και της ολοκληρωτικής αυτονομίας των μελών της. Διαφέρει συνεπώς τελείως από τα πολιτεύματα της Αθήνας, της Σπάρτης ή της Θήβας, που επέλεξαν την οδό της στρατιωτικής κυριαρχίας επί των άλλων μικρότερων πόλεων. Στην Αιτωλική Συμπολιτεία κανένα μέλος της δεν ηγεμόνευε πάνω σ' άλλα. Όλοι οι οικισμοί, όσο μικροί και αν ήταν, μετείχαν ως ισότιμα μέλη, εξέλεγαν τους δικούς τους τοπικούς άρχοντες και είχαν τους δικούς τους τοπικούς νόμους υπό την απαραίτητη προϋπόθεση ότι το πολίτευμά τους ήταν δημοκρατικό. Η Ομοσπονδιακή κεντρική διοίκηση καθόριζε την εξωτερική πολιτική της Συμπολιτείας, παρενέβαινε επί των εδαφικών διαφορών μεταξύ των πόλεων - μελών, συνήπτε διπλωματικές σχέσεις με τρίτα κράτη, είχε υπό τη δικαιοδοσία της τις

στρατιωτικές δυνάμεις και το πρόνομο να κόβει τα νομίσματα.

Οι Αιτωλοί είχαν άμεση δημοκρατία, σε αντίθεση με την Αχαϊκή Συμπολιτεία όπου η ψηφοφορία γινόταν κατά «πόλεις», οπότε η αντιπροσωπευτικότητα της Συνέλευσης ήταν έμμεση. Στην Αιτωλική Συμπολιτεία τα όργανα της κεντρικής ομοσπονδιακής διοίκησης ήταν αιρετά και εκλέγονταν με άμεση και καθολική ψηφοφορία στην Ομοσπονδιακή Συνέλευση, το ανώτατο και κυρίαρχο σώμα της Συμπολιτείας, το αντίστοιχο περίπου της Εκκλησίας στην Αθηναϊκή Δημοκρατία.

Η Ομοσπονδιακή Συνέλευση, στην οποία μετείχαν με δικαίωμα ψήφου όλοι οι άρρενες Αιτωλοί που είχαν τον τίτλο του πολίτη της Συμπολιτείας, οι «Συμπολιτευόμενοι» συνέρχονταν σε δύο τακτικές συνόδους κάθε χρόνο, την άνοιξη (τα Παναιτωλικά) και το φθινόπωρο (τα Θερμικά). Η Σύνοδος της Άνοιξης συνέρχονταν σε διαφορετική κάθε φορά πόλη της Συμπολιτείας και συνέπιπτε, κατά κανόνα, με την ετήσια συγκέντρωση του αιτωλικού στρατού, ενόψει των στρατιωτικών επιχειρήσεων που άρχιζαν πάντοτε την άνοιξη. Η Σύνοδος του Φθινοπώρου γινόταν πάντοτε στον Θέρμο, αμέσως μετά την ισημερία του Σεπτεμβρίου, όταν είχαν τελειώσει οι στρατιωτικές επιχειρήσεις και οι Αιτωλοί απέθεταν τα όπλα: «Τας αρχαιρεσίας Αιτωλοί εποίουν μετά την φθινοπωρινήν ισημερίαν ευθέως...» μας θυμίζει ο Πολύβιος (Δ' 17, 2). Στη Σύνοδο των Θερμικών οι Αιτωλοί εξέλεγαν τα πολιτειακά τους όργανα, ψήφισαν τους νόμους, αποφαινόταν περί της ειρήνης ή περί του πολέμου· αποφάσιζαν επί θεμάτων εσωτερικής ή εξωτερικής πολι-

τικής, όριζαν τους ομοσπονδιακούς δικαστές.

Η Βουλή

Το δεύτερο συμπολιτειακό σώμα ήταν η Ομοσπονδιακή Βουλή ή το Συνέδριο των Αιτωλών, όπως συχνά ονομάζεται στις επιγραφές. Τα μέλη της εκλέγονται από τις πόλεις της Ομοσπονδίας και ο αριθμός των βουλευτών ήταν ανάλογος με τον πληθυσμό κάθε πόλης. Η εκλογή δηλαδή γινόταν με το αναλογικό σύστημα. Γι' αυτό και ο αριθμός των μελών της Αιτωλικής Βουλής, ως εξαρτώμενος από την εκάστοτε εδαφική έκταση της Συμπολιτείας και τα πληθυσμιακά δεδομένα, δεν ήταν σταθερός. Η Βουλή λειτουργούσε ως εντολοδόχος της Ομοσπονδιακής Συνέλευσης, συνερχόταν εν ολομέλεια ή κατά τμήματα και εξήταζε διάφορα θέματα πριν αυτά εισαχθούν στην Ομοσπονδιακή Συνέλευση. Λειτουργούσε, επίσης, ως Ομοσπονδιακό Δικαστήριο όταν έπρεπε να κρίνει επί υποθέσεων που αφορούσαν στη Συμπολιτεία και την ασφάλειά της.

Το τρίτο συλλογικό όργανο της Συμπολιτείας ήταν οι Απόκλητοι, ένα ολιγομελές σώμα, τα μέλη του οποίου εκλέγονταν από τους κόλπους της Ομοσπονδιακής Βουλής. Συνέρχονταν σε κλειστές συνεδριάσεις, συζητούσαν τις τρέχουσες υποθέσεις και συνεβούλευαν, ως Συμβούλιο, τον Ανώτατο Αρχοντα, ενώ σε θέματα μείζονος σημασίας αναφέρονταν στην Ομοσπονδιακή Συνέλευση και στην ολομέλεια της Βουλής.

Οι τρεις Επώνυμοι Αρχόντες

Την κυβερνητική εξουσία ασκούσαν, σε ομοσπονδιακό επίπεδο, οι τρεις επώνυμοι αρχόντες: ο Στρατηγός, ο Γραμματέας της Συμπολιτείας και ο Ιππαρχος.

Ο στρατηγός ήταν ο Αιτωλάρχης, ο Ανώτατος Αρχων του Αιτωλικού Κράτους. Εκλεγόταν από την Ομοσπονδιακή Αιτωλική Συνέλευση και η θητεία του διαρκούσε ένα χρόνο. Οι δικαιοδοσίες του Στρατηγού ήταν και πολιτικές και στρατιωτικές: «Χειρίζειν και προεσθάναι των κοινών πραγμάτων», κατά τον Πολύβιο (Μ2-3). Οι Αιτωλοί δεν ήταν εκλέξιμοι ως Στρατηγοί προ του 30ού έτους της ηλικίας τους. Ο Στρατηγός προήδρευε της Ομοσπονδιακής Συνέλευσης και της Ομοσπονδιακής Βουλής και εισηγείτο τα προς συζήτηση θέματα. Δεν ήταν όμως ποτέ εισηγητής περί πολέμου (Τ. Λίβιος XXXV 25, 7). Αντιπροσώπευε το Κράτος, ελάμβανε μέρος στις διαπραγματεύσεις με τους ξένους, καλούσε τους Αιτωλούς υπό τα όπλα και το όνομά του αναγραφόταν υποχρεωτικά σε όλα τα δημόσια έγγραφα, τις συνθήκες και τα ψηφίσματα. Στους Αιτωλούς, εκτός από τον περιορισμό του χρόνου άσκησης της εξουσίας από το Στρατηγό, ίσχυε και μια άλλη θεμελιακή αρχή στην οποία ίσως να οφείλει τη μακροβιότητά του το αι-

Συνέχεια στην 10η σελίδα

Αποψη του προϊστορικού οικισμού και του ναού του Απόλλωνος Θερμίου από τον βορρά. Δεξιά, το Μουσείο Θέρμου.

Συνέχεια από την 9η σελίδα

τωλικό κράτος. Ήταν το καθεστώς που στερούσε τον διατελέσαντα Στρατηγό της Συμπολιτείας από το δικαίωμα να υποβάλει εκ νέου υποψηφιότητα για την επανεκλογή του στο ίδιο αξίωμα πριν παρέλθει ένα χρονικό διάστημα τουλάχιστον έξι χρόνων. Η απαγόρευση λειτουργούσε, προφανώς, ως δικλίδα ασφαλείας: δεν είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει στον κρατικό μηχανισμό τα ισχυρά εκείνα ερείσματα που θα του επέτρεπαν να διολισθηθεί, ενδεχομένως, στην εκτροπή από τη συμπολιτειακή νομιμότητα.

Ο Γραμματέας της Συμπολιτείας ήταν ο δεύτερος επώνυμος άρχων. Εκλεγόταν από την Ομοσπονδιακή Συνέλευση των Θεσμικών, με ενιαία θητεία, όπως και ο Αιτωλάρχης. Δεν είχε ποτέ ανάμειξη στα στρατιωτικά θέματα αλλά ήταν ο συντελεστικός λειτουργικός παράγων του πολιτικού έργου της Συμπολιτείας. Και το όνομα του Γραμματέα της Συμπολιτείας αναγραφόταν υποχρεωτικά στα ψηφίσματα του κράτους. «Το Συνέδριον άπαν επί Γραμματέως Λύκου» ή «Γραμματεύοντος των Αιτωλών... των δε συνέδρων».

Ο Ιππαρχος, ο τρίτος επώνυμος Αρχων, εκλεγόμενος και αυτός από την Ομοσπονδιακή Συνέλευση των Θερμικών, με ενιαία θητεία, ήταν ο αρχηγός του ιππικού και κατά την ειρηνική περίοδο είχε αυτονομία και διοικητική ανεξαρτησία και μετείχε στις πολιτικές διεργασίες της Συ-

μπολιτείας. Το όνομά του αναφέρεται στα επιγραφικά κείμενα μετά το 273 π.Χ.: «Ιππαρχούντος Αντόχου Ναυπακτίου...».

Εκτός από τους τρεις επώνυμους άρχοντες, μεταξύ των οποίων είχε κατανεμηθεί η πολιτική εξουσία, υπήρχαν επίσης και ορισμένοι άλλοι αξιωματούχοι με ειδικότερα καθήκοντα: Ο Δημόσιος Ταμίας, ήταν ο οικονομικός αξιωματούχος της Συμπολιτείας με ειδικότερη αρμοδιότητα το Ομοσπονδιακό θησαυροφυλάκιο και την κοπή του αιτωλικού νομίσματος.

Οι Επιλέκταρχοι, ήταν οι επικεφαλής των διοικητικών διαμερισμάτων στα οποία ήταν χωρισμένη η Συμπολιτεία. Οι Νομογράφοι, είχαν, κυρίως την ευθύνη της δημοσίευσης των ψηφισμένων νόμων που έπρεπε, για να τεθούν σε ισχύ, να αναγραφούν σε χάλκινες ή λίθινες στήλες και να τοποθετηθούν σε καθορισμένο χώρο. Οι Βούλαρχοι, τέλος, ήταν οι επικεφαλής της Βουλής και αποτελούσαν τα άμεσα εκτελεστικά όργανα των αποφάσεών της.

Ο θεσμός της ισοπολιτείας

Η ομοσπονδιακή πολιτική στηριζόταν πρωτίστως στο θεσμό της ισοπολιτείας. αυτόνοτος για τα τακτικά μέλη της Συμπολιτείας, τους Συμπολιτευόμενους, ο θεσμός είχε ιδιαίτερη σημασία στις περιπτώσεις εκείνες που οι πόλεις δεν ήταν πλήρη

μέλη της Συμπολιτείας. Στις περιπτώσεις αυτές, διά συνθήκης μεταξύ Ομοσπονδιακής Πολιτείας και μιας πόλης ή μιας περιοχής, ιδρύετο σχέση ισοπολιτείας, με την οποία παρέχονταν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, συνήθως επί αμοιβαιότητα, στους πολίτες της πόλης ή της περιοχής αυτής. Ετσι, όταν για παράδειγμα οι πολίτες της Κεφαλληνίας στο Ιόνιο, της Χίου στο Αιγαίο, της Κίου στην Πρποντίδα, της Αξου στην Κρήτη –για να αναφέρουμε περιπτώσεις πόλεων εκτός εδαφικών ορίων της Συμπολιτείας –εγκαθίσταντο εντός του αιτωλικού κράτους, μπορούσαν να αποκτήσουν την αιτωλική ιθαγένεια. Αυτό σήμαινε ότι αποκτούσαν τα δικαιώματα που αναγνωρίζονταν στους πολίτες της αιτωλικής Ομοσπονδίας, όπως το δικαίωμα της επιγαμίας ή το της εγκτήσεως της επιγαμίας, δηλαδή του δικαιώματος του γάμου μεταξύ των πολιτών διαφορετικών πόλεων της Συμπολιτείας, δεν υπεβάλλετο σε κανέναν περιορισμό επειδή η αιτωλική επικράτεια εθεωρείτο και ήταν ενιαία. Με τη συνθήκη της ισοπολιτείας το δικαίωμα της επιγαμίας αποκτούσαν και οι ισοπολιτευόμενοι. Το άλλο δικαίωμα που αναγνωριζόταν στον ισοπολιτευόμενο ήταν η «έγκτησις γης», το δικαίωμα δηλαδή να αποκτήσει γη και κατοικία οπουδήποτε της αιτωλικής επικράτειας.

Άλλος θεσμός που αναφέρεται στη νομική κατασφάλιση του δικαιώμα-

τος κατά της αυθαίρετης σύλησης των ατόμων και της διαρπαγής των αγαθών τους, κυρίως των ισοπολιτευόμενων πόλεων, είναι ο της Ασυλίας. Ένας άλλος θεσμός τιμητικός, ο οποίος όμως μεταγενέστερα περιβλήθηκε και τη νομική μορφή του πολιτικού δικαιώματος από την αιτωλική Πολιτεία, ήταν ο της Προξενίας. Είχε απονεμηθεί κυρίως σε ξένους, κυρίως, ως ένδειξη τιμής και αναγνώρισης των υπηρεσιών που πρόσφεραν στο αιτωλικό κράτος.

Αυτή είναι με συντομία η θεσμική δομή της Αιτωλικής Συμπολιτείας, του ελληνιστικού κράτους που στηρίχτηκε πάνω στις βασικές αρχές του ομοσπονδισμού οι οποίες λίγο απέχουν απ' αυτές που διέπουν όμοια σύγχρονα κράτη (π.χ. Ελβετίας, Γερμανίας, ΗΠΑ κ.λπ.) τα οποία έχουν ως πρότυπό τους το αρχαίο αυτό πολίτευμα.

Η Αιτωλική Συμπολιτεία, γέννημα και βίωμα των Αιτωλών, θα διαγράψει το δρόμο της, θα φθάσει στον υψηλότερο αναβαθμό της μετά τη συντριβή των Γαλατών, θα κυριαρχήσει για πενήντα και πλέον χρόνια όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και πέραν αυτής, μετά ένα πλέγμα συμμαχιών και ισοπολιτειακών σχέσεων, και θα σβήσει με έντονα τα σημάδια της βαρύτατης κόπωσης. Η ληξιαρχική πράξη του τέλους θα συνταχθεί το έτος 189 π.Χ., με την αιτωλωρωμαϊκή Συνθήκη, με την οποία οι Αιτωλοί αναγνώριζαν τη ρωμαϊκή επικυριαρχία.

Αποκαλυπτικές επιγραφές

Λίθινες, χάλκινες και επιτύμβιες επιγραφές ρίχνουν φως στην ιστορία της βορειοδυτικής Ελλάδας

Των: **Peter Funke**
– **Klaus Freitag**

Καθηγητών στο Πανεπιστήμιο του Münster

ΠΡΙΝ ΑΠΟ μερικές δεκαετίες ακόμη ανήκαν οι νομοί της Αιτωλοακαρνανίας και Ευρυτανίας στις πιο απόκεντρες περιοχές της Ελλάδας. Την ορεινή χώρα διέσχιζαν μόνο ελάχιστοι δρόμοι. Πολλά μέρη στα παράλια ήταν προσβατά μόνο από τη θάλασσα. Στην αρχαιότητα η κατάσταση δεν ήταν διαφορετική. Και τότε ακόμη οι οικισμοί των Ακαρνάνων και των Αιτωλών, τους οποίους διεχώριζε ο Αχελώος ποταμός, βρίσκονταν έξω από τα μεγάλα οδικά δίκτυα και ήταν μόνο δύσκολα προσιτοί. Οι κάτοικοί τους θεωρούνταν, κατά την άποψη των Αθηναίων, ως ελάχιστοι πολιτισμένοι: ο Αισχύλος και ο Θουκυδίδης τους αποκαλούσαν μάλιστα ημιβάρβαρους. Η απομόνωση αυτής της περιοχής είναι και ο λόγος γιατί οι αρχαίοι ιστοριογράφοι μόνο ελάχιστο ενδιαφέρον έδειξαν για τους Αιτωλούς και τους Ακαρνάνες, με αποτέλεσμα να έχουμε περιορισμένες πληροφορίες για την ιστορική εξέλιξη της βορειοδυτικής Ελλάδας. Ωστόσο, μαρτυρούν οι πολυάριθμοι αρχαίοι αστικοί οικισμοί στην Αιτωλοακαρνανία, οι οποίοι ανήκουν στα πιο καλά διατηρημένα και εντυπωσιακά μνημεία της Ελλάδας, την ιστορική σημασία αυτής της περιοχής. Όσο, όμως, λείπουν οι γραπτές πηγές, που να μας δίνουν μια ακριβέστερη εικόνα της ιστορίας αυτών των πόλεων, τα αρχαιολογικά μνημεία παραμένουν βουβοί μάρτυρες ενός λαμπρού παρελθόντος. Συστηματικές χωρογραφικές έρευνες και ανασκαφές μπορούν, βέβαια, να συμβάλουν σε μια καλύτερη κατανόηση της οικιστικής ιστορίας και να μας δώσουν μια εντύπωση της ιδιαίτερα δυναμικής ιστορικής εξέλιξης αυτής της περιοχής.

Στο ερώτημα, όμως, ποια πρόσωπα και ποιες κινητήριες δυνάμεις οδήγησαν σε αυτή την εξέλιξη, μόνο πλούσιες σε πληροφορίες γραπτές πηγές μπορούν να απαντήσουν. Καθώς, λοιπόν, οι σχετικές ιστοριογραφικές αναφορές των αρχαίων συγγραφέων είναι περιορισμένης έκτασης, οι αρχαίες επιγραφές αποκτούν σε αυτή την περίπτωση μια ακόμη μεγαλύτερη σημασία.

Από την αρχαϊκή και κλασική και κατόπιν κυρίως την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή σώζονται όχι μόνο επιτύμβιες επιγραφές, αλλά και πολυάριθμες λίθινες και χάλκινες στήλες, στις οποίες είναι χαραγμένες ανάμεσα σε άλλα: διακρατικές συμβάσεις, ψηφίσματα του δήμου, τιμητικά ψηφίσματα, δικαστικές αποφάσεις, αναθήματα, κ.τ.λ. Όλα αυτά τα κείμενα περιέχουν σημαντικές πληροφορίες τόσο για την πολιτική όσο και

Το θέατρο της αρχαίας Στράτου.

για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη και συμπληρώνουν πολλαπλώς την αποσπασματική εικόνα της ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας.

Λόγω της μεγάλης ιστορικής σημασίας των ελληνικών επιγραφών, ήδη τον περασμένο αιώνα, η Πρωσική Ακαδημία των Επιστημών στο Βερολίνο ανέλαβε την πρωτοβουλία να συγκεντρώσει συστηματικά όλες τις αρχαίες ελληνικές επιγραφές και να τις δημοσιεύσει όσο το δυνατόν πληρέστερα σε μία σειρά με τον τίτλο «Inscriptiones Graecae». Σε αυτή τη σειρά δημοσίευσε το 1897 ο ελληνιστής Wilhelm Dittenberger μία συλλογή όλων των μέχρι τότε γνωστών αρχαίων επιγραφών της Φωκίδας, Λοκρίδας, Αιτωλίας και Ακαρνανίας. Καθώς στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα οι εκτενείς αρχαιολογικές έρευνες των διασημών Ελλήνων αρχαιολόγων Γ. Σωτηριάδη και Κ. Α. Ρωμαίου στο Θέρμο –και σε πολλά άλλα μέρη της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας– έφεραν στο φως πολυάριθμες νέες επιγραφές, η Ακαδημία του Βερολίνου αποφάσισε ήδη το 1911 να προχωρήσει σε μια δεύτερη έκδοση. Το έργο αυτό ανέλαβε αρχικά ο Ο. Weinreich και στη συνέχεια ο G. Klaffenbach.

Ο G. Klaffenbach σε συνεργασία με τους Έλληνες συναδέλφους του, Κ. Α. Ρωμαίο, Ε. Μαστροκόστα και Φ. Πέτσα, δημοσίευσε το 1932 τη νέα έκδοση των επιγραφών της Αιτωλίας. Το 1957 ακολούθησε η έκδοση των επιγραφών της Ακαρνανίας. Σε σύγκριση με την πρώτη έκδοση του W. Dittenberger ο αριθμός των επιγραφών είχε τετραπλασιαστεί. Με αυτό τον τρόπο συμπληρώθηκε ένα

κενό στις γνώσεις μας αναφορικά με την ιστορία και ιδιαίτερα με τους θεσμούς και την κοινωνική και νομική δομή της Αιτωλίας και Ακαρνανίας. Τα νέα ευρήματα επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την πορεία της εξέλιξης των θεσμών αυτών των κρατών, από τα αρχικά στάδια των φυλετικών κρατών μέχρι το σχηματισμό της συμπολιτείας –ένα υπόδειγμα ομοσπονδιακού κράτους όχι μόνο για τον αρχαίο κόσμο αλλά και για τις μέρες μας.

Περισσότερα από σαράντα χρόνια έχουν περάσει από τη δημοσίευση των τόμων που επεξεργάστηκε ο G. Klaffenbach. Από τότε προχώρησαν εντατικά οι αρχαιολογικές έρευνες στην Αιτωλοακαρνανία και έφεραν στο φως ένα μεγάλο πλήθος, νέων ιστορικά ιδιαίτερα σημαντικών επιγραφών. Εξ' αυτού ορμώμενος ο διευθυντής της 6ης Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Πάτρα), κ. Λάζαρος Κολώνας, επεξεργάστηκε ένα σχέδιο –στο πλαίσιο μιας διεθνούς συνεργασίας– συστηματικής καταγραφής όλων των σωζόμενων αρχαίων επιγραφών της Αιτωλίας και Ακαρνανίας. Στόχος είναι η έκδοση ενός τόμου που θα συμπληρώνει τους σχετικούς τόμους των «Inscriptiones Graecae».

Υπό τη διεύθυνση του κ. Λαζάρου Κολώνα συμμετέχουν στο πρόγραμμα αυτό επιστήμονες των Πανεπιστημίων του Münster (καθ. δρ P. Funke, δρ K. Freitag), του Freiburg (καθ. δρ H. – J Gehrke), της Βενετίας (καθ. δρ Claudia Antonetti) και του Τμήματος Inscriptiones Graecae της Ακαδημίας των Επιστημών του Βερολίνου (δρ K. Hallof δρ D. Strauch).

Σε ένα πρώτο στάδιο καταγράφηκαν πλήρως, το 1996 και το 1997, οι επιγραφές που σώζονται στα Μουσεία του Αγρινίου και του Θυρρείου. Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας αναλήφθηκε, παράλληλα με την καταγραφή των κειμένων, μία ακριβής περιγραφή, μέτρηση και φωτογράφιση των στηλών – φορέων των επιγραφών. Επιπλέον, έγιναν πανομοιότυπα όλων των επιγραφικών κειμένων που επιτρέπουν την περαιτέρω λεπτομερή διερεύνησή τους. Αυτό τον καιρό μεταφέρονται όλα τα στοιχεία σε μία ειδική Τράπεζα Δεδομένων (data base) που θα αποτελέσει τη βάση για την τελική επεξεργασία των επιγραφών.

Συνολικά έχουν καταγραφεί με αυτόν τον τρόπο περισσότερες από τετρακόσιες επιγραφές, από τις οποίες περίπου το 30% δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί, και αναφέρονται μόνο στις πρώτες περιληπτικές εκθέσεις. Κοντά στις πολυάριθμες επιτύμβιες επιγραφές – ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για το ονομαστικό και γλωσσολογικό υλικό – σώζονται ακόμη μερικά ψηφίσματα του δήμου, λίστες αξιωματούχων, απελευθερωτικά έγγραφα, αναθήματα και επιτύμβια επιγράμματα, που πλουτίζουν σημαντικά τις μέχρι τώρα γνώσεις μας για μια αρχαία περιοχή, που επί μακρόν βρισκόταν στη σκιά της Ιστορίας.

Υ.Σ.: Οι συγγραφείς: Peter Funke, καθηγητής της Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Münster/Dr Klaus Freitag επιστημονικός βοηθός του Ινστιτούτου Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Münster.

Υπεύθυνοι για τη μετάφραση: Αναστάσιος Κατσονάκης, Barbara Hochschulz, Κωνσταντίνια Σιούλη.

Η ιστορική Ναύπακτος

Σημαντικό κέντρο της αρχαιότητας, αυτή η πόλη αποκαλύπτει άγνωστα στοιχεία της ιστορίας της

Της **Εφης Σαράντη**

Αρχαιολόγου

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ Ναύπακτος, μία από τις ομορφότερες πόλεις του νομού Αιτωλοακαρνανίας, βρίσκεται σε πλεονεκτική γεωγραφική θέση, η οποία είχε αναγνωρισθεί από τα αρχαία ήδη χρόνια. Το λιμάνι της, στο δυτικό πέρας του κορινθιακού κόλπου, μοναδικό στην κατά τα άλλα αλίμενη νότια ακτή της Αιτωλοακαρνανίας, κατείχε στρατηγική θέση, προσφέροντας σημαντικό πλεονέκτημα στην πόλη. Η ιστορία της, άμεσα συνδεδεμένη με τη θέση της, σημαδεύτηκε από τη διαδοχική κατάληψή της από σειρά κυριάρχων ανά τους αιώνες ως και τα νεώτερα χρόνια.

Στα προϊστορικά χρόνια η Ναύπακτος ανήκε στους Οζόλες Λοκρούς, οι οποίοι σύμφωνα με την παράδοση, συμμάχησαν στα τέλη των μυκηναϊκών χρόνων με τους Δωριείς και τους παραχώρησαν την πόλη για την ναυπήγηση των πλοίων τους, γεγονός που ερμηνεύει ετυμολογικά και το όνομά της (Απολλόδ. 2.8.2, Στραβ. 9.426-427). Ρόλο στα πράγματα της Ελλάδος αρχίζει να διαδραματίζει η Ναύπακτος από την κλασική περίοδο, όταν καταλαμβάνεται από τους Αθηναίους. Αυτοί στα μέσα του 5ου αι. εγκαθίστανται στην πόλη Μεσσήνιους φυγάδες προκειμένου να ασκήσουν έλεγχο στην πολύτιμη αυτή ναυτική βάση. Οι Μεσσήνιοι διώχνονται από την πόλη στις αρχές του 4ου αι. και η Ναύπακτος περνά διαδοχικά στα χέρια των Σπαρτιατών, Λοκρών, Αχαιών, Θηβαίων και τέλος των Αιτωλών. Κατά τα ρωμαϊκά χρόνια αποδίδεται πάλι στους αρχικούς κατοίκους της Λοκρούς, ενώ από το 14 π.Χ. ήταν πολιτικά εξαρτημένη από την Πάτρα.

Σημαντικό κέντρο

Η αρχαιολογική έρευνα στην Ναύπακτο, εκτός από τις τοπογραφικές περιγραφές παλιότερων περιηγητών και μελετητών (Leake, Woodhouse, Lerat, Rouqueville, Weil), αφορά αποκλειστικά στις σωστικές ανασκαφές που διεξάγονται στην πόλη την τελευταία τριακονταετία και συστηματικότερα τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια περίπου. Η συνεχής κατοίκηση στον ίδιο περιορισμένο χώρο της πόλης, και ιδίως εντός του μεσαιωνικού περιβόλου, επί σειρά αιώνων, είναι η κύρια αιτία της διατάραξης των αρχαιότερων καταλοίπων, ενώ γλυπτά, αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφικό υλικό έχουν βρεθεί συνήθως ενσωματωμένα σε μεταγενέστερα κτίρια και γι' αυτό δεν μπορεί να αξιολογηθούν αυστηρά ως ενδείξεις για

Ψηφιδωτό δάπεδο με παραστάσεις αντιμέτωπων κριών της ρωμαϊκής εποχής.

τη θέση ιερών και άλλων δημόσιων κτιρίων της πόλης. Ιδιαίτερα σημαντικά είναι γι' αυτό τα στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας Ναυπάκτου που προστίθενται καθημερινά από τις σωστικές ανασκαφές και έρχονται να συμπληρώσουν σε πολλές περιπτώσεις τις αρχαίες πηγές, οι οποίες δεν παρέχουν παρά λιγοστές νύξεις για τα τείχη και τα ιερά της πόλης.

Αν και στο περιθώριο των μεγάλων ελληνικών πόλεων, η Ναύπακτος, ιδίως από τα τέλη του 3ου αι. και την καταστροφή του Θέρμου, υπήρξε σημαντικό κέντρο της Αιτωλίας, γεγονός που επιβεβαιώνουν και τα ανασκαπτόμενα κατάλοιπα αυτής της περιόδου.

Το κύριο κέντρο της Αιτωλοακαρνανίας αποτέλεσε και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, και σε αντίθεση με τις άλλες μεγάλες πόλεις της περιοχής που ερημώθηκαν με την ίδρυση της Νικόπολης (30 π.Χ.) και τη μετακίνηση των κατοίκων τους εκεί, η Ναύπακτος παρέμεινε οργανωμένη και ζωτική πόλη.

Πράγματι η ελληνιστική και ρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική φάση της πόλης είναι οι καλύτερα τεκμηριωμένες ανασκαφικά, σε αντίθεση με τις πρωϊμότερες φάσεις, οι οποίες παραμένουν σκοτεινές, λόγω της απουσίας ανασκαφικών δεδομένων και γραπτών αναφορών.

Πρόσφατα μόλις επιβεβαιώθηκε και η κατοίκηση της πόλης από τα προϊστορικά χρόνια και ιδίως κατά τη μεσοελλαδική περίοδο, φάση από την οποία διατηρούνται, ή πάντως έχουν αποκαλυφθεί, λιγοστά κατάλοιπα στο βορειο-ανατολικό τμήμα της πόλης. Λιγότερο καλά γνωστή είναι επίσης η κλασική φάση, η οποία αντιπροσωπεύεται κυ-

ρίως από ταφικά ευρήματα και λιγότερο από κτιριακά κατάλοιπα.

Η οχύρωση της αρχαίας πόλης

Σημαντικά στοιχεία έχουν προσθέσει οι ανασκαφές των τελευταίων χρόνων σχετικά με την οχύρωση της αρχαίας πόλης, η οποία ανάγεται στα κλασικά χρόνια και αναφέρεται από το Θουκυδίδη σε σχέση με τα γεγονότα του πελοποννησιακού πολέμου, όταν οι Σπαρτιάτες προσπάθησαν να την καταλάβουν χωρίς αποτέλεσμα (426 π.Χ.).

Τα τείχη είναι χτισμένα κατά το ακανόνιστο ψευδοϊσόδομο τραπεζίο σχηματισμό, το οποίο κατά τόπους πλησιάζει το πολυγωνικό με τη χρήση χαρακτηριστικών τριγωνικών σφηνών μεταξύ των δόμων.

Ενα μεγάλο μέρος του αρχαίου οχυρωματικού περιβόλου, συμπεριλαμβανομένης και της ακρόπολης, ήταν ανέκαθεν γνωστό ότι ταυτίζεται με το μεσαιωνικό τείχος. Όπως όμως αποδεικνύουν οι τελευταίες ανασκαφές, ο αρχαίος περίβολος κατά το ανατολικό του σκέλος είχε πολύ μεγαλύτερη έκταση από το μεσαιωνικό, περιλαμβάνοντας και μεγάλο τμήμα της πεδινής και ημι-πεδινής έκτασης που σήμερα αντιστοιχεί με το κέντρο περίπου και το ανατολικό τμήμα της σύγχρονης πόλης. Τα τμήματα αυτού του σκέλους που έχουν αποκαλυφθεί δεν επαρκούν ακόμη για την αποκατάσταση της πορείας του, αποτελούν όμως σημαντικές ενδείξεις για το μέγεθος της αρχαίας πόλης κατά τα κλασικά - ελληνιστικά χρόνια, σε συνδυασμό και με τα δύο γνωστά νεκροταφεία της ίδιας περιόδου, τα οποία εκτείνονταν αντίστοιχα από

τις βορειοδυτικές και βορειοανατολικές υπώρειες του οχυρωματικού περιβόλου έξω, δηλαδή από τα όρια της τειχισμένης πόλης κατά την αρχαία συνήθεια.

Κατά την κλασική-ελληνιστική περίοδο επομένως φαίνεται ότι η πόλη εκτεινόταν από το δυτικό μεσαιωνικό τείχος που αντιστοιχεί περίπου με το αρχαίο, ως το Κεφαλόβρυσο στα ανατολικά, ενώ από βορρά προς νότο καταλάμβανε όλο το διαθέσιμο χώρο από την ακρόπολη του μεσαιωνικού κάστρου ως τη θάλασσα. Νέο μάλιστα στοιχείο των τελευταίων χρόνων είναι η αποκάλυψη αρκετών τμημάτων του παραθαλάσσιου σκέλους της οχύρωσης το οποίο διερχόταν σε μία μέση απόσταση περίπου 40-50 μέτρων από τη σημερινή ακτή με διεύθυνση βορειοανατολική-νοτιοδυτική και μας παρέχει ένα στοιχείο για την ακτογραμμή στα αρχαία χρόνια η οποία φαίνεται ότι βρισκόταν βορειότερα από τη σημερινή. Παρόμοια έκταση φαίνεται ότι είχε η πόλη και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια με συνέχεια της κατοίκησης επί των ελληνιστικών εγκαταστάσεων.

Δείγματα αγροτικών εγκαταστάσεων και εργαστηρίων έχουν δώσει οι ανασκαφές στις δυτικές παρυφές της πόλης, μάλιστα η εύρεση αγροικίας με εγκατάσταση ληνού πλησίον της σημερινής οδού προς το Θέρμο πιθανότατα υποδηλώνει αντίστοιχη αρχαία οδική αρτηρία προς το αιτωλικό κέντρο.

Τα ιερά

Δυστυχώς, λίγα νέα στοιχεία σχετικά με τα αναφερόμενα ιερά της πόλης έχουν προστεθεί τα τελευταία χρόνια. Από αυτά το σημαντικότερο είναι η εύρεση επιγραφής η

Τμήμα του δυτικού αρχαίου τείχους, ενσωματωμένο στο αντίστοιχο μεσαιωνικό.

οποία αναφέρει ένα άγνωστο ιερό της Πολιάδος Αθηνάς. Αντίθετα είναι γνωστό, κυρίως από τη μαρτυρία του Πausανία (X. 38.12-13) και επιγραφές που έχουν βρεθεί παλιότερα μέσα στην πόλη, ότι υπήρχαν ακόμη ιερά του Ασκληπειού, του Απόλλωνα, της Αφροδίτης, του Σάραπι, της Αρτεμης, του Ποσειδώνα και του Διονύσου χωρίς δυστυχώς περισσότερες πληροφορίες.

Από αυτά έχει ταυτιστεί με ασφάλεια από τις αρχές του αιώνα μας μόνο το ιερό του Ασκληπειού, το οποίο βρισκόταν στη σημερινή περιοχή του Κεφαλόβρυσου, μάλλον εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης, ενώ και μερικά από τα υπόλοιπα ιερά μπορεί να βρίσκονταν στη γύρω από τη Ναύπακτο περιοχή και όχι μέσα στα όρια της πόλης, αν και αυτό μένει στην αρχαιολογική έρευνα να το αποδείξει, μια και οι πηγές είναι ασαφείς στο σημείο αυτό.

Παράλληλα με τα παραπάνω στοιχεία, οι σωστικές ανασκαφές έχουν αποκαλύψει τμήματα του οδικού δικτύου της πόλης, κυρίως απλούς χαλικόστρωτους δρόμους, μεγάλους αποχετευτικούς αγωγούς, καθώς και τμήματα ενός έργου το οποίο φαίνεται ότι σχετίζεται με τη διευθέτηση της ροής του χειμάρρου Σκα σε άγνωστη περίοδο, πιθανότατα όμως κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Τμήματα λουτρών των ρωμαϊκών χρόνων έχουν αποκαλυφθεί σε διάφορα σημεία, ενώ καθημερινά α-

Η είσοδος του κάστρου της Ναυπάκτου.

νασκάπτονται τμήματα των νεκροταφείων της, με τάφους διαφόρων τύπων.

Ιδιωτικές κατοικίες

Εκτός όμως απ' όσα νέα στοιχεία έχουν προκύψει τα τελευταία χρόνια σχετικά με τη δημόσια ζωή της πόλης, και στα οποία ήδη αναφερθήκαμε, πολυπληθέστερα είναι όσα αφορούν την ιδιωτική ζωή της και κυρίως τις ιδιωτικές κατοικίες. Σημαντικά τμήματα ιδιωτικών οικιών της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, έχουν αποκαλυφθεί στο ανατολικό τμήμα της πόλης, με διατήρηση σε πολλές περιπτώσεις αρκετά καλή, ώστε να διακρίνεται η διάταξη και η χρήση των χώρων τους, υπαίθριων και εσωτερικών, με τις εισόδους, τις εστίες, τα πηγάδια, τα συστήματα αγωγών, τα ψηφιδωτά δάπεδα, τις πεσμένες κεραμοσκεπείς στέγες, τους εργαστηριακούς χώρους, κ.λπ.

Κλείνοντας θα λέγαμε ότι, αν και τα εντυπωσιακά ευρήματα απουσιάζουν, και πολλά έχουν σίγουρα χαθεί στα μεταγενέστερα χρόνια, οι ανασκαφές προσθέτουν καθημερινά άγνωστα στοιχεία στην ιστορία και την τοπογραφία της αρχαίας Ναυπάκτου, πόλης που χάρη στην καίρια θέση της αποτέλεσε προπύργιο των μεγάλων ελληνικών πόλεων κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεών τους προς τα δυτικά, αλλά και σημαντικό κέντρο της Αιτωλοακαρνανίας και της δυτικής Ελλάδας.

Λουτράκι Κατούνας: πρωτοελλαδικός τύμβος και μυκηναϊκός θολωτός τάφος.

Στάμνα. Κτιστός τάφος πρωτογεωμετρικής εποχής.

Μνημεία και ανασκαφές

Η περιοχή κατοικείται από την προϊστορική περίοδο και παρουσιάζει μεγάλο ανασκαφικό ενδιαφέρον

Το Λάζαρου Κολώνα

Αρχαιολόγος - προϊσταμένου της ΣΤ ΕΠΚΑ

ΣΤΟ ΧΩΡΟ που κατέχει σήμερα ο νομός Αιτωλοακαρνανίας, στην αρχαιότητα κατοικούσαν δύο σπουδαίοι λαοί-έθνη, οι Αιτωλοί και οι Ακαρνάνες. Τα έθνη αυτά βρίσκονταν σε διαρκείς διαμάχες μεταξύ τους και πλην ελαχίστων περιπτώσεων, δεν συμάχησαν ούτε όταν απειλούνταν από κοινούς εχθρούς. Βασικό σύνορό τους υπήρξε ο Αχελώος. Ο έλεγχος των περασμάτων αυτού του μυθικού ποταμού, αλλά και η εκμετάλλευση της εύφορης περιοχής του κάτω ρου του, υπήρξαν οι κύριες αιτίες των πατροπαράδοτων διενεξεών τους.

Τα γεωγραφικά όρια του νομού Αιτωλοακαρνανίας είναι πολύ μικρότερα από εκείνα που είχαν τα δύο έθνη κατά την αρχαιότητα. Η χώρα της Αιτωλίας απαρτιζόταν από την αρχαία και την επίκτητο Αιτωλία. Αρχαία ήταν η νότια του Αρακύνθου πεδινή και πλούσια περιοχή, που ήταν γνωστή και από τον Κατάλογο των Νηών της Ιλιάδας, σύμφωνα με τον οποίο οι πόλεις Πλευρών, Ωλενος, Πυλήνη, Χαλκίς και Καλυδών, πήραν μέρος στον Τρωϊκό πό-

λεμο με 40 πλοία. Η ίδια περιοχή συνδέεται και με ένα πλούσιο μυθολογικό παρελθόν, όπου κυριαρχούν οι μυθικοί ήρωες Μελέαγρος, Οινέας, Αταλάντη και η θήρα του Καλυδώνιου κάπρου. Στην αρχαία Αιτωλία ανήκε και η λεκάνη του Απόκουρου, όπου η λίμνη Τριχωνίδα επικοινωνεί με τις κοιλάδες του Αχελώου και του Θεόσιου (Ερημίτσα). Και το τμήμα αυτό της Αιτωλίας συνδέεται με παλαιότερους μύθους όπως εκείνος της πάλης του Ηρακλή με το μεταμορφωμένο σε ταύρο Αχελώο.

Την επίκτητο Αιτωλία αποτελούσαν οι βόρειες και βορειοανατολικές ορεινές περιοχές που κατακτήθηκαν από τους Αιτωλούς ή ενσωματώθηκαν κατά καιρούς στην Αιτωλική Συμπολιτεία. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (III.94), την επίκτητο Αιτωλία κατοικούσαν διάφορα φύλα όπως οι Ευρυτάνες, οι Αγραίοι, οι Απεραντοί, οι Οφιονείς με τις ομάδες των Βομιέων και Καλλιέων, και οι Αποδωτοί.

Ο άλλος λαός της περιοχής, οι Ακαρνάνες, κατείχε το δυτικότερο τμήμα που ορίζεται από το Ιόνιο έως τον Αχελώο και από τον Αμβρακικό έως τον κόλπο του Αστακού και τις εκβολές του Αχελώου. Από τον Κα-

τάλογο των Νηών γνωρίζουμε ότι το ισχυρό βασίλειο των Επειών στην Ηλεία, οι Εχινάδες και το Δουλίχιο ανήκαν στην Ακαρνανία. Κατά την Οδύσσεια όμως το Δουλίχιο και τμήματα της Ακαρνανίας υπάγονται στο βασίλειο του Οδυσσέα. Στο ίδιο έπος αναφέρονται οι θαλασσινοί Τάφιοι, έμποροι και πειρατές, οι οποίοι κατοικούσαν στην πόλη Τάφο, ίσως το σημερινό Μεγανήσι. Από τον Ησίοδο επίσης γνωρίζουμε ότι οι Τάφιοι αποτελούσαν τμήμα του λαού των Τηλεβίων, οι οποίοι κατείχαν τη νότια Ακαρνανία και μέρος της παράλιας Αιτωλίας έως το βουνό Τάφιο ή Ταφιασσό, τη σημερινή Κλόκοβα στα δυτικά του Αντιρρίου. Όταν αργότερα οι Τηλεβόες υποτάχθηκαν στους Κεφαλλήνες και άρχισαν αγώνα για την απελευθέρωσή τους, το κέντρο του αγώνα τους θα πρέπει να ήταν το νησί Κάρνος, οσημερινός Κάλαμος. Από το χώρο αυτό θα πρέπει να προήλθε και το όνομα Ακαρνάνες, με το αθροιστικό Α και την κατάληξη -αν που δηλώνει τοπική προέλευση.

Από την περιοχή της Αιτωλίας κατά τα προϊστορικά χρόνια πέρασαν και εγκαταστάθηκαν διάφοροι λαοί όπως οι «μεσογειακοί» Λέλεγες, οι

προέλληνες ιδιοευρωπαίοι Αίμωνες, οι πρωτο-αχαιοί Γιαντες και υστερότερα οι Ιωνες. Οι Αιτωλοί φαίνεται πως κατέκτησαν την περιοχή στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., ενώ μετά τα μέσα της ίδιας χιλιετίας δέχονται τις επιδράσεις των Μυκηναίων της Αχαΐας και Κεφαλονιάς, που εισβάλλουν στην περιοχή από τις εκβολές των ποταμών Ευήνου και Αχελώου και εισχωρούν έως το Θέρμο και τη Στράτο. Ορισμένες δε ομάδες προωθούνται βορειοδυτικά και φθάνουν έως τον Αμβρακικό και την Κίπερη της Πάργας.

Μετακινήσεις των Δωριέων

Με την ανατολή της πρώτης χιλιετίας οι κάτοικοι της Αιτωλίας συνεργάζονται με τους Δωριείς, οι οποίοι από τη Ναύπακτο περνούν στην Πελοπόννησο και κατακτούν την Ηλεία. Εξαιτίας των αναστατώσεων που προκάλεσαν οι μετακινήσεις των Δωριέων, οι Αιτωλοί απωθούνται προς το εσωτερικό της χώρας τους από φυγάδες λαούς της θάλασσας που κατά την παράδοση ονομάζονταν Κουρήτες και Αιολείς.

Αίμωνες και πρωτοαχαιοί φαίνε-

ται πως κατοίκησαν και στις παράκτιες περιοχές της Ακαρνανίας. Πάντως, όπως επισημάνθηκε ήδη, την περιοχή κατοίκησαν σίγουρα Μυκηναίοι, οι οποίοι διείσδυσαν εκεί από την κοιλάδα του Αχελώου και τα νησιά Λευκάδα και Κεφαλονιά.

Κατά τους ιστορικούς χρόνους η Αιτωλία και η Ακαρνανία πρωτοεμφανίζονται μέσω των αποικιών που ίδρυσαν εκεί οι Κορινθίοι. Στην Αιτωλία ιδρύουν το Μολύκρειο και τη Χαλκίδα και στην Ακαρνανία τη Λευκάδα, το Σόλλιο και το Ανακτόριο.

Στους περσικούς πολέμους από την περιοχή πήραν μέρος μόνο οι αποικίες των Κορινθίων, ενώ κατά τον ίδιο αιώνα συστήνεται για πρώτη φορά το Κοινό των Ακαρνάνων για την αποτίναξη της κορινθιακής κηδεμονίας. Παράλληλα πρωτοεμφανίζεται και το Κοινό των Αιτωλών, στο οποίο συμμετέχουν φύλα των Αποδωτών, των Οφιονέων και των Ευρυτάνων. Για ένα από τα φύλα αυτά, τους Ευρυτάνες, που διέθεταν δεινούς πολεμιστές, ο Θουκυδίδης στο έργο του εκφράστηκε με τους ακόλουθους βαρείς χαρακτηρισμούς: «...αγνωστότατοι δε γλώσαν και ωμοφάγοι εισίν ως λέγονται» (Θουκ., III, 94). Οι Αιτωλοί έμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα μακριά από τις ιστορικές και πολιτειακές εξελίξεις του ελληνικού κόσμου και μόνο από τα χρόνια του πελοποννησιακού πολέμου εμφανίζονται στο προσκήνιο της ιστορίας. Αργότερα, κατά την πρώτη ελληνιστική εποχή, το Κοινό των Αιτωλών, από φυλετικό έθνος-κράτος μετασχηματίστηκε σε ομοσπονδία πόλεων, την περίφημη Αιτωλική Συμπολιτεία. Ο νέος πολιτειακός θεσμός που σαν κύριο χαρακτηριστικό είχε την πλήρη ισοπολιτεία των απαρτιζόντων μελών του, επί ένα σχεδόν αιώνα έπαιξε ηγετικό ρόλο στην Ελλάδα.

Ιστορική διαδρομή

Για λόγους οικονομίας χώρου παραθέτουμε συνοπτικά το περίγραμμα της ιστορικής διαδρομής των Αιτωλών και των Ακαρνάνων.

Αιτωλοί: 426 π.Χ.: Νίκη επί των Αθηναίων στο Αιγίτιο. 366 π.Χ.: Αποσπούν την Καλυδώνα από τους Αχαιοούς. 338 π.Χ.: Προσάρτηση της Ναυπάκτου. 330 π.Χ.: Προσάρτηση των Οινιάδων. 323 π.Χ.: Συμμαχούν με τους Αθηναίους και τους άλλους Έλληνες και παίρνουν μέρος στο Λαμιακό πόλεμο κατά των Μακεδόνων. 314 π.Χ.: Ηττώνται από τον Κάσσανδρο της Μακεδονίας. 291 π.Χ.: Κατακτούν τους Δελφούς. 279 π.Χ.: Αποκρούουν τους Γαλάτες στο Κάλλιο και σώζουν το ιερό των Δελφών. Η Αμφικτυονία περνά στα χέρια της Αιτωλικής Συμπολιτείας και γίνεται ισχυρός μοχλός της Αιτωλικής πολιτικής. Μέσα 3ου αι. π.Χ.: Προσαρτούν τη Στράτο. 2241 π.Χ.: Συγκρούονται με τους Αχαιοούς και ηττώνται από τον Αρατο. 219 π.Χ.: Αρχίζει η παρακμή της Συμπολιτείας με τις συνεχείς επιδρομές του Φιλίππου Ε' ο οποίος καταστρέφει ολοκληρωτικά το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο των Αιτωλών, το

Το θέατρο της Νέας Πλευρώνας.

Θέρμο. 212-211 π.Χ.: Οι Αιτωλοί συμμαχούν με το ρωμαίο Μ. Valerius Laevinus εναντίον του Φιλίππου Ε'. 211 π.Χ.: Επανακυριεύουν τους Οινιάδες και το Θύρρειο. 208 π.Χ.: Ο Φίλιππος Ε' επιτίθεται και πάλι εναντίον των Αιτωλών, τους οποίους νικά στην Θεσσαλία αλλά ηττάται το 197 στις Κυνός Κεφαλές. 191 π.Χ.: Ο Αντίοχος της Συρίας και οι Αιτωλοί ηττώνται στις Θερμοπύλες από τους Μακεδόνες και τους Ρωμαίους. 189 π.Χ.: Συνθηκολογούν με τους Ρωμαίους δεχόμενοι επαχθείς όρους, χάνοντας παράλληλα ζωτικές παράκτιες περιοχές.

Εκτοτε τα γεγονότα κάτω από τη ρωμαϊκή κυριαρχία εξελίσσονται ραγδαία εις βάρος της Αιτωλίας της οποίας ο πληθυσμός μειώνεται. Η δουλική εργασία αυξάνεται καθώς παρουσιάζονται μεγάλες γαιοκτησίες. Η εξαθλίωση έχει ως αποτέλεσμα πολλοί να φύγουν ως μισθοφόροι των Πτολεμαίων. Προς τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. η κατάσταση επιδεινώνεται κι από τις ληστρικές επιδρομές των Αγραίων και Δολόπων. Τελικά το 20 π.Χ. η Αιτωλία υπάγεται στη Ρωμαϊκή επαρχία Achaia.

Ακαρνανία: 5ος αι. π.Χ.: Ιδρύεται το Κοινό των Ακαρνάνων. 432 π.Χ.: Η Ακαρνανία συνάπτει συμμαχία με την Αθήνα. 428 π.Χ.: Ο Δημοσθένης καταστρέφει τη Λευκάδα. 424 π.Χ.: Προσχωρούν στο Κοινό οι Οινιάδες. 388 π.Χ.: Οι Ακαρνάνες στην Πελοποννησιακή Συμμαχία. 375 π.Χ.: Το Κοινό των Ακαρνάνων στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία. Η αντίδραση πολλών πόλεων έχει ως αποτέλεσμα να στραφούν εναντίον τους Ακαρνάνες και Αθηναίοι τρία χρόνια αργότερα. 350 π.Χ.: Αυτονομία των Ακαρνάνικών πόλεων. Υπαρξη στρατού σε κάθε πόλη, κοπή νομισμάτων σε πολλές από αυτές. 330 π.Χ.: Οι Οινιάδες στους Αιτωλούς. 323 π.Χ.:

Κατά το Λαμιακό πόλεμο οι Ακαρνάνες βρίσκονται στο πλευρό των Μακεδόνων με κυριότερους εχθρούς τους Αιτωλούς. 322-321 π.Χ.: Οι Ακαρνάνες επιτίθενται στην Αιτωλία. 314 π.Χ.: Συνοικίζονται σε μεγαλύτερες πόλεις. Αρχίζει η οικοδόμηση του ναού του Στρατίου Διός, ο οποίος μένει ημιτελής. 294-283 π.Χ.: Οι Ακαρνάνες υποτελείς στην Ηπειρο. Απελευθερώνονται με τη νίκη του Λυσιμάχου. 252 π.Χ.: Ο Αλέξανδρος Β' και οι Αιτωλοί καταργούν την ακαρνανική ανεξαρτησία και μοιράζονται τη χώρα. 230 π.Χ.: Διαλύεται το βασίλειο της Ηπείρου και η Ακαρνανία απελευθερώνεται. 211 π.Χ.: Οι Αιτωλοί καταλαμβάνουν το Θύρρειο το οποίο επανέρχεται στην Ακαρνανία το 207. 197 π.Χ.: Αιματηρή κατάληψη της Λευκάδας από τους Ρωμαίους. Οι Ακαρνάνες συμμαχούν αργότερα μαζί τους. 170 π.Χ.: Το Θύρρειο γίνεται πρωτεύουσα των Ακαρνάνων. Το Κοινό ανασχηματίζεται ως ηγεμονία μιας πόλης. 94 π.Χ.: Το Θύρρειο συμμαχεί με τη Ρώμη. 31 π.Χ.: Ναυμαχία Ακτίου. Οι Ακαρνάνες μετοικίζονται από τον Αύγουστο στη Νικόπολη και η χώρα ερημώνεται. Η Ακαρνανία γίνεται territorium αυτής της πόλης και υπάγεται στην επαρχία της Ηπείρου.

Νεολιθικά – Εποχή του Χαλκού

Μετά τη συνοπτική παρουσίαση του μυθικού και ιστορικού παρελθόντος της Αιτωλοακαρνανίας, ας δούμε στη συνέχεια και εν συντομία, μέσα από τα παλιά και νέα ερευνητικά δεδομένα, ποια είναι σήμερα η προχριστιανική μνημειακή κληρονομιά της περιοχής. Η παρουσίαση θα γίνει κατά χρονολογικές περιόδους.

Νεολιθική περίοδος: Τα στοιχεία

της περιόδου αυτής που ήταν γνωστά από παλαιότερες έρευνες σε σπήλαια της περιοχής του Αστακού και της Βαράσοβας καθώς και στον Αγ. Ηλία Ιθωρίας, εμπλουτίστηκαν με νεότερα που ήρθαν στο φως από τις πρόσφατες έρευνες στην Κάτω Βασιλική και στο Ριγάνι Ναυπακτίας. Στην πρώτη και στις θέσεις Αγ. Τριάδα και Πάγκαλη αποκαλύφθηκαν ίχνη κατοίκησης της τελικής νεολιθικής, ενώ στην κορυφή του βουνού Ριγάνι μεταξύ άλλων βρέθηκαν και ανθρωπόμορφα ειδώλια.

Εποχή του Χαλκού: Η Αιτωλοακαρνανία κατοικήθηκε ήδη από τους πρώτους αιώνες. Στις γνωστές από παλιά Πρωτοελλαδικές θέσεις Παλαιομάνινα και Γράβες Αστακού, μετά τις ανασκαφές των τελευταίων χρόνων, προστέθηκαν το Πλατυγιάλι Αστακού όπου υπάρχει καταποντισμένος οικισμός, το Λουτράκι Κατούνας όπου ήρθαν στο φως τύμβος και θεμέλια σπιτιών, η Ναύπακτος όπου ερευνήθηκαν οικιστικά λείψανα και η Αγ. Τριάδα Κ. Βασιλικής όπου επίσης εντοπίστηκαν στοιχεία οικισμού της ΠΕ II περιόδου. Η επόμενη περίοδος, η Μεσοελλαδική, είναι λιγότερο σαφής. Στις παλιές θέσεις Κρουονέρι, Αγ. Ηλίας, Παλαιομάνινα, Γράβες Αστακού και πιθανώς το Θέρμο, προστίθενται τώρα τα λιγοστά μεν αλλά σημαντικά στοιχεία της ίδιας περιόδου που ήρθαν στο φως από τις έρευνες που έγιναν στη Ναύπακτο, το Λουτράκι Κατούνας και την Κ. Βασιλική. Στην τελευταία μάλιστα θέση εντοπίστηκαν στοιχεία κατοίκησης που υποδηλώνουν μετάβαση από την ΜΕ στην ΥΕ περίοδο. Η Υστεροελλαδική περίοδος ή αλλιώς μυκηναϊκή, στην Αιτωλοακαρνανία αντιπροσωπεύεται με σημαντικές εγκαταστάσεις. Από τα μέχρι τώρα στοιχεία, τη μεγαλύτερη διάρκεια

Συνέχεια στην 16η σελίδα

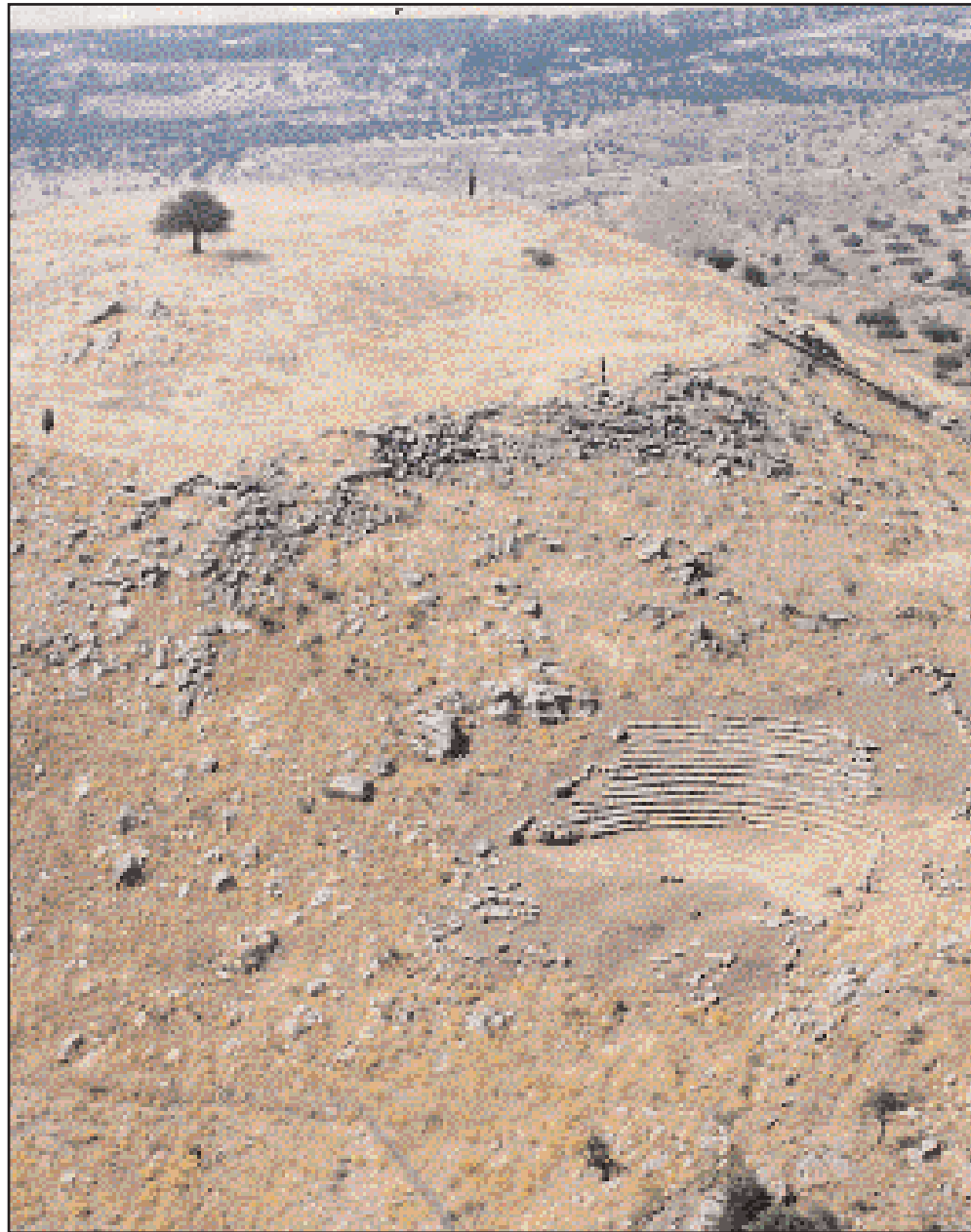
Δρυμώνας Αρχοντοχωρίου. Αγαλαμπίδιο Αρτέμιδος (φωτ.: Λάζαρος Κολώνας).

Συνέχεια από την 15η σελίδα
κατοίκησης τη συναντάμε στο Θέρμο (ΥΕΙ-ΥΕΙΙΓ). Αν και οι γνωστές από παλιά μυκηναϊκές θέσεις φθάνουν μόλις τις δεκατέσσερις, η παρουσία των μυκηναίων στην περιοχή κάθε άλλο παρά περιστασιακή ήταν. Την άποψη αυτή ενισχύει εξάλλου και η ύπαρξη πολλών θολωτών τάφων. Στους επτά που έχουν ερευνηθεί παλαιότερα (Αγ. Ηλίας, Μίλα, Κόροντα), προστέθηκαν δυο ακόμα που ήρθαν στο φως από τις έρευνες στο Λουτράκι Κατούνας. Ο ένας μάλιστα από αυτούς είναι θεμελιωμένος στο κεντρικό τμήμα του αναφερθέντος ήδη ΠΕ τύμβου. Αν και οι δυο τάφοι ήταν συλημένοι, από τη διασώφισα κεραμική χρονολογούνται στην ΥΕΙΙΑ: 1. ΥΕΙΙΓ περίοδο. Η αρχιτεκτονική των δυο τάφων δεν παρουσιάζει διαφορές από τους υπόλοιπους θολωτούς τάφους της περιοχής. Στο Λουτράκι Κατούνας φαίνεται ότι υπήρχε ένας οργανωμένος οικισμός που ήλεγχε στο σημείο εκείνο τον Αμβρακικό και εκμεταλλευόταν την εύφορη παράκτια πεδιάδα. Μυκηναϊκά όστρακα βρέθηκαν επίσης και στα βαθύτερα στρώματα της Αγοράς στην αρχαία Στράτο, ενώ σαφείς στρωματογραφικές ενδείξεις έχουμε στο μυκηναϊκό οικισμό του λόφου της Αγ. Τριάδας

στην Κάτω Βασιλική καθώς και στη Ναύπακτο. Σύμφωνα με τα νεώτερα στοιχεία, κατά την ΥΕΙΙΓ περίοδο η Αιτωλοακαρνανία δέχεται τις επιδράσεις της Αχαΐας.

Γεωμετρική – Αρχαϊκή περίοδος

Γεωμετρικοί χρόνοι: Η κατοίκηση συνεχίζεται στο Θέρμο ενώ σημαντικά κατάλοιπα συναντάμε στο Κρουονέρι, στην Καλυδώνα, στην Παλιά Πλευρώνα, στις Παπαδάτες, στην ανατολική πλευρά της λίμνης Τριχωνίδας, στον Πεντάλοφο, στην Παλαιομάνινα, στις Γράβες Αστακού και στην Πάλαιρο. Στην πρωτογεωμετρική περίοδο (10ος αι. π.Χ.) χρονολογείται το ιδιαίτερα σημαντικό όχι μόνο για την Αιτωλοακαρνανία αλλά και για την ευρύτερη περιοχή της Δ. Ελλάδας, τεράστιο νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων και πύλων στα Σταμνά. Από την έρευνα που βρίσκεται σε εξέλιξη, έχουν έρθει στο φως πλούσιοι τάφοι με πήλινα, χάλκινα και χρυσά κτερίσματα ενώ ξεχωρίζουν οι τάφοι πολεμιστών. Χαρακτηριστική είναι η αρχιτεκτονική των κτιστών τάφων, ενώ προκύπτουν και νέα στοιχεία για τα ταφικά έθιμα, τα οποία θα πρέπει να ερμηνευτούν ως

Μακύνεια. Αερογραφία της αρχαίας πόλης με το μικρό θέατρο.

τοπικές ιδιαιτερότητες. Στρώματα γεωμετρικών χρόνων ήρθαν στο φως και από τις πρόσφατες ανασκαφές στην Αγορά της Στράτου και στο λόφο της Αγ. Τριάδας Κ. Βασιλικής.

Αρχαϊκή περίοδος: Της περιόδου αυτής είναι γνωστές από παλιά οι θέσεις Μολύκρειο, Βλαχομάντρα (από όπου προέρχεται σπουδαία στήλη με την επιγραφή Προμάθω τόδε σάμα φιλοξένω ανδρός), Καλυδώνα, Θέρμο, Χρυσοβίτσα, Παλιοκαρυά και Ανακτόριο. Οι αρχαιολογικές έρευνες που έγιναν στη Σπολάιτα και στο Σπάθαρη Λεπενούς, κοντά στον Αχελώο ποταμό, έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα αυτής της εποχής και εμπλούτισαν περισσότερο τις γνώσεις μας για την αρχαϊκή περίοδο στην Αιτωλοακαρνανία. Στη Σπολάιτα ερευνήθηκε ιερό όπου λατρεύονταν η Αρτεμη, η Δήμητρα και ο Διόνυσος. Από τα αφιερώματα ξεχωρίζουν τα πήλινα ειδώλια που βρέθηκαν κατά εκατοντάδες. Στο Σπάθαρη αποκαλύφθηκε αρχαϊκός ναός του όψιμου 6ου αι. π.Χ. Εντυπωσιακά είναι τα φερόμενα στοιχεία της ανωδομής του: οι γραπτές μετόπες, οι σίμες με πλαστικές λεοντοκεφαλές, τα γείσα και τα ακροκέραμα της στέγης. Αρχαϊκά στρώματα κατοίκησης ερευνήθηκαν στην Αγο-

Αρχαία Χαλκίδα. Πύργος από την οχύρωση στη θέα

ση Πάγκαλη.

Καλυδώνια. Θραύσμα πήλινης σίμης με παράσταση αρματοδρομίας.

ρά της αρχαίας Στράτου και στην Κ. Βασιλική, ενώ επιφανειακά ευρήματα από την ίδια περίοδο έχουν εντοπιστεί στην Πάλαιρο.

Κλασική – ελληνιστική περίοδος: Περισσότερες από 130 θέσεις ανάγονται χρονολογικά στην κλασική – ελληνιστική περίοδο. Ιδιαίτερα σημαντικές όσο και εντυπωσιακές είναι οι διατηρούμενες και σήμερα οχυρωμένες εγκαταστάσεις. Σ' ολόκληρο το νομό Αιτωλοακαρνανίας μπορεί κανείς να συναντήσει ανά 30 χιλιόμετρα περίπου από μία οχυρωμένη θέση. Αν και οι οχυρώσεις ορισμένων πόλεων πρέπει να άρχισαν κατά την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, οι περισσότερες χτίστηκαν στον 3ο αι. π.Χ., όταν η Αιτωλική Συμπολιτεία βρισκόταν στο αποκορύφωμα της ακμής της. Ασφαλώς δεν είναι σκόπιμο να παραθέσουμε αναλυτικό κατάλογο όλων αυτών των οχυρωμένων εγκαταστάσεων. Ενδεικτικά και ξεκινώντας από την περιοχή του Αντιρρίου, μπορούμε ν' αναφέρουμε τη Ναύπακτο όπου μέσα από σωστικές ανασκαφές έχει έλθει στο φως η οχύρωση της αρχαίας πόλης, τα νεκροταφεία της και θεμέλια σπιτιών, το Μολύκρειο, την αρχαία Μακύνεια, όπου έχει ερευνηθεί το μικρό θέατρο, την αρχαία Χαλκίδα (Κ. Βασιλική) όπου από τις έρευνες που διεξάγονται εκεί σε συνεργασία με το Δανικό Ινστιτούτο, ήλθαν στο φως η οχύρωση και κατάλοιπα του οικιστικού ιστού της κλασικής και ελληνιστικής πόλης, την αρχαία Καλυδώνια με το Λαφριαίο και το Ηρώο, την Αλίκურνα, την Παλαιά Πλευρώνα, τη Νέα Πλευρώνα, με τη μοναδική οχύρωσή της, το θέατρο, τη μεγάλη δεξαμενή και την αγορά της (για την πόλη αυτή έχει εκπονηθεί μακρόπνοο πρόγραμμα ανάδειξής της), την Ιθωρία, το Πρόσχοιο, την Κονώπη (σημερινό Αγγελόκαστρο), τις παραλίμνιες πόλεις Λυσιμαχία, Τριχώνιο (σημερινή Γαβαλού), όπου συνεχίζεται η έρευνα του εντοπισθέντος εκεί Ασκληπείου), το Φύτειον, τη Μέταπα, την Παμφία,

τις Ακρες, το Θέρμο που αποτέλεσε το μεγάλο πολιτικοθρησκευτικό κέντρο των Αιτωλών, το Βουκάτιον (στην σημερινή Παραβόλα), το Θέστιον και το αρχαίο Αγγρίνιο.

Συνεχίζοντας την περιήγησή μας ανά την Αιτωλοακαρνανία αξίζει να αναφέρουμε μια σειρά άλλων πόλεων που κατά την αρχαιότητα ήταν ακαρνανικές. Αφετηρία μας η Στράτος που υπήρξε πρωτεύουσα των Ακαρνανών. Και γι' αυτή τη σπουδαία πόλη οι γνώσεις μας σχετικά με την ιστορία της διαδρομή έχουν εμπλουτισθεί σημαντικά μετά τις αρχαιολογικές έρευνες που διενεργούμε εκεί τα τελευταία χρόνια. Εκτός από τον ήδη γνωστό ημιτελή ναό του Στρατίου Διός, έχουν έλθει στο φως από το νεκροταφείο της πλούσια κινητά ευρήματα και από τα δημόσια κτίρια της, η αγορά, το βουλευτήριο και το θέατρό της. Μετά τη Στράτο συναντάει κανείς την αρχαία Μεδωνά, πλησίον της Κατούνας, τη Λιμναία στο λόφο της Αμφιλοχίας, το Αμφιλοχικό Άργος κοντά στα Αμπελάκια, τις Ολπεις στο Αγριλοβούνι και τις Κρήνες στη θέση Παλιαυλή. Σημαντικές οχυρωμένες εγκαταστάσεις υπάρχουν σε πολλές θέσεις και στον ορεινό Βάλτο, με κυριότερες εκείνες του Εμπεσσού, των Αμοργιανών και της Κεχρινιάς που ταυτίζεται με τον αρχαίο Πρα. Ακολουθώντας κανείς την παράκτια διαδρομή προς τη Λευκάδα, συναντάει το Θύρρειο που, μετά την κατάληψη της Στράτου από τους Αιτωλούς, αποτέλεσε την πρωτεύουσα των Ακαρνανών, το Ανακτόριο και την Πάλαιρο στη θέση Κεχροπούλα, όπου διατηρούνται σε εξαιρετική κατάσταση τα τείχη με τις κλίμακες ανόδου και τις τοξωτές πύλες, ενώ ορατά είναι τα θεμέλια της Αγοράς και μεγάλων οικοδομημάτων της αρχαίας πόλης (και γι' αυτή την αρχαία πόλη έχει εκπονηθεί πρόγραμμα για την ανάδειξή της). Κατά μήκος της δυτικής ακαρνανικής ακτής συναντάμε την Αλυζία στη σημερινή Κανδήλα, νοτιότερα της οποίας, στη θέση Δρυμώνας, ερευνά-

ται τα τελευταία χρόνια σημαντικό ιερό της Αρτέμιδος. Ακολουθεί ο Αστακός και στην ενδοχώρα της Ακαρνανίας σημαντικές οχυρωμένες εγκαταστάσεις βρίσκονται στα Κόροντα, στην Κομπωτή, στη Σκουρτού και στις Φυτείες. Σπουδαίες είναι επίσης οι παραποτάμιες οχυρωμένες αρχαίες πόλεις στη Ρίγανη και στην Παλαιομάνινα, που πιθανώς ταυτίζονται με τη Σαυρία και τη Μητρόπολη αντίστοιχα. Τέλος, στο δέλτα του Αχελώου στη θέση Τρίκαρδος, βρίσκονται οι Οινιάδες, μία από τις σημαντικότερες πόλεις της αρχαιότητας, η οποία λόγω της στρατηγικής της θέσης (έλεγχος των θαλάσσιων οδών από και προς το Ιόνιο και την Αδριατική) υπήρξε το μήλον της Εριδος όχι μόνο μεταξύ Αιτωλών και Ακαρνανών, αλλά και των δυνάμεων της αρχαιότητας, Αθηναίων, Μακεδόνων, κ.λπ. Από την αρχαία πόλη σώζεται σε άριστη κατάσταση το τείχος, μήκους περίπου 7 χλμ., με τις τοξωτές πύλες και τους επιβλητικούς πύργους, ενώ από τις τελευταίες ανασκαφές έχουν έλθει στο φως το λαξευμένο στο βράχο θέατρο, δημόσια κτίρια, το νεκροταφείο και οι νεώσοικοι, ένα μοναδικό σε διατήρηση λαξευμένο επίσης στο βράχο οικοδόμημα, διαστάσεων 40x40 μ., με πτυχωτή στέγη που είχε τη δυνατότητα να στεγάσει μέχρι έξι τριήρεις.

Ρωμαϊκή περίοδος: Η Αιτωλία και η Ακαρνανία μετά τη ναυμαχία του Ακτίου (31 π.Χ.) ερημώνονται και ο πληθυσμός τους μετοικίζεται από τον Αύγουστο στη Νικόπολη. Από την περίοδο αυτή σοβαρά οικιστικά κατάλοιπα έχουμε μόνο στις περιοχές που ελέγχονταν από τη ρωμαϊκή Πάτρα, όπως η Ναύπακτος, η Καλυδώνια και ορισμένες θέσεις γύρω από τη λιμνοθάλασσα του Αιτωλικού και τη λίμνη Λυσιμαχία. Ισχνές βέβαια εγκαταστάσεις διατηρήθηκαν και σε άλλα σημεία της Αιτωλοακαρνανίας, με τη μορφή των αγροικιών, οι οποίες όμως, απροστάτευτες και ανοργάνωτες, με την πάροδο του χρόνου εγκαταλείφθηκαν.

Τα ευρήματα του Θέρμου

Καθρεφτίζουν την τοπική λατρευτική παράδοση αλλά και την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής

Άποψη από τα ανατολικά της πεδιάδας του Θέρμου με την πλατεία της αγοράς. Είναι ορατές οι δύο στοές και το «Βουλευτήριο».

Του **Ι. Α. Παπαποστόλου**

Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας

Ο ΘΕΡΜΟΣ, βρίσκεται στην καρδιά της Αιτωλίας, σε οροπέδιο κατάρρευτο, βορειοδυτικώς της λίμνης Τριχωνίδας. Στο νότο και τη δύση την πεδιάδα ορίζουν γραμμές χαμηλών, αρμονικών βουνών, ενώ το βάθος στο βορρά σχηματίζουν οι τραχύτεροι και υψηλότεροι ορεινοί όγκοι του Παναϊτωλικού. Ήταν ένα παλαιό σταυροδρόμι η θέση αυτή, όπου είχαν την ευκαιρία οι Αιτωλοί να συναντιούνται, να κάνουν εμπορικές συναλλαγές και να τελούν κοινές λατρείες, αφού από εδώ περνούσαν με τα κοπάδια τους κάθε άνοιξη για τα ορεινά και το φθινόπωρο για τις κοιλάδες του Ευήνου και του Αχελώου.

Όταν ήδη από τον 4ο π.Χ. το παλαιό Κοινό των Αιτωλών άρχισε να οργανώνεται ως Συμπολιτεία, ο Θέρμος έγινε το θρησκευτικό κέντρο και η πολιτική έδρα όπου τελούνται κάθε χρόνο «επιφανέστατες αγορές και πανηγύρεις» και οι

αρχαιρεσίες της Συμπολιτείας.

Ο τόπος πήρε το όνομά του, κατά την επικρατέστερη άποψη, από την προσωνομία του Απόλλωνος Θερμίου, θεότητας που σχετίζεται με τη φωτιά, πηγή θερμότητας και ζωής. Με την ιδιότητα αυτή ήταν εύκολο να εγκατασταθεί η λατρεία του θεού στον τόπο που έρρεαν όχι μόνο κρύα αλλά και θερμά νερά και να του δώσει στη συνέχεια το όνομά του. Στον Θέρμο ο Απόλλων λατρευόταν και ως Λύσειος. Θέρμιος και Λύσειος μόνο εδώ ονομάζεται ο θεός αυτός που δίνει ζωή και λύτρωση με τη δύναμη της φωτιάς. Δεν είναι άσχετη με τις ιδιότητες αυτές η τέλεση ολόκαυστων θυσιών από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, όπως απέδειξαν οι ανασκαφές στον Θέρμο. Η ύπαρξη, εξάλλου, των πηγών συνετέλεσε στην ακμή της πρώιμης εγκατάστασης.

Οι πρώτες ανασκαφές

Οι ανασκαφές που έφεραν στο φως μέσα από τη γη τα ερείπια του

Θέρμου είναι από τις παλιότερες ελληνικές ανασκαφές, έργο της «εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας». Αρχισαν το 1897 από τον Γεώργιο Σωτηριάδη, ο οποίος έσκαψε έως το 1908. Συνεχίστηκαν από τον Κωνσταντίνο Ρωμαίο κατά διαστήματα από το 1912 έως το 1932. Οι νέες ανασκαφές άρχισαν το 1983 και συνεχίζονται.

Ο Θέρμος απέκτησε αρχαιολογική σημασία κυρίως χάρη στη διατήρηση κατά το βορειοανατολικό άκρο του οχυρωματικού περιβόλου του, σειράς αλλεπάλληλων στρωμάτων με κατασκευές και πολιτιστικές φάσεις που αρχίζουν από την μεσοελλαδική ή την πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο και φθάνουν έως και τον 2ο αι. π.Χ., καθρεφτίζοντας την τοπική πολιτική και λατρευτική παράδοση, αλλά και, όπως πίστεψαν οι πρώτοι ανασκαφείς, την εξέλιξη μορφών της Ελληνικής Αρχιτεκτονικής.

Περίφημο έγινε κυρίως το κτίριο, το γνωστό ως μέγαρο Β' που χρονολογήθηκε στη γεωμετρική εποχή και

θεωρήθηκε ότι αποτελεί μεταβατικό στάδιο από την οικία – έδρα του ηγεμόνα στον οίκο λατρείας, τον ναό. Οι σημερινές ανασκαφές επιβεβαιώνουν τη σπουδαιότητα του Θέρμου ως προς τη διαδοχή των φάσεων και τη συνέχεια ζωής στον ίδιο χώρο, ανατρέπουν όμως τη θεωρία για τη σχέση του μεγάρου Β με τον περιπτερο ελληνικό ναό, όπως θα δούμε πιο κάτω. Οι ίδιες αυτές ανασκαφές αποκαλύπτουν και έναν άλλο κόσμο με ιδιαίτερη σημασία για την Αρχαιολογία, και όχι μόνο της Αιτωλίας: τον κόσμο μιας αγοράς των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων με μεγάλες στοές και άλλα κτίρια οργανωμένα στον χώρο κατά ένα σχήμα πρωτοποριακό, σύμφωνο με τον γενικότερο ρυθμό της εποχής στην οποία άνθησε η Αιτωλική Συμπολιτεία.

Ο προϊστορικός οικισμός

Ο Θέρμος, αν και απουσιάζει από τη μυθική επική παράδοση της Αι-

τωλίας, είχε δεχθεί ισχυρή μυκηναϊκή επίδραση. Δεν γνωρίζουμε αν οι κάτοικοι ήταν τότε ήδη οι Αιτωλοί ή οι προκάτοχοι της γης τους. Η οικιστική παράδοση του Θέρμου φθάνει έως τη δεύτερη χιλιετία. Ήδη το 1500 π.Χ. περίπου υπήρχε στο χώρο του ιερού του Απόλλωνος οικισμός, ο οποίος είχε ασφαλώς μεγαλύτερη έκταση από αυτή που καταλαμβάνουν σήμερα τα σωζόμενα κτίρια στο βορειοανατολικό μέρος του περιβάλλοντος, στους πρόποδες του προς Α υψώματος του Μεγαλάκκου. Στα βαθύτερα στρώματα του χώρου αυτού βρέθηκαν υπόλοιπα ελλειψοειδών, τετράγωνων και άλλων σύνθετων κτιρίων. Η χρονολόγηση του οικισμού δεν έχει προσδιορισθεί ακριβέστερα. Αρχαιότερα θεωρήθηκαν τα κτίρια με ελλειψοειδές σχήμα. Τα αγγεία που βρέθηκαν μέσα στο στρώμα της καταστροφής τους χρονολογήθηκαν γύρω στο 1400 π.Χ. Τα τετράγωνα και το μεγάλο αψιδωτό κτίριο, το γνωστό ως μέγαρο Α, είναι νεότερα, κτίστηκαν μετά από το 1400 π.Χ. περίπου. Το μέγαρο Α είναι το σημαντικότερο προϊστορικό κτίριο του Θέρμου και από τα μεγαλύτερα του είδους του. Βρίσκεται βορειοδυτικά του μεγάλου ναού, εν μέρει κάτω από αυτόν και έχει διαστάσεις 22x6 μ. Σχηματίζει αψίδα στο βόρειο άκρο και οι τοίχοι του, κτισμένοι με πέτρες κάτω από ωμές πλίνθους επάνω, είναι ελαφρώς καμπύλοι. Η πρόσοψη έμενε ανοικτή και στα άκρα των τοίχων υπήρχαν ξύλινες παραστάδες που πλαισίωναν την είσοδο στον βαθύ προθάλαμο. Εγκάρσιοι τοίχοι χώριζαν το εσωτερικό στο κύριο και ένα οπίσθιο, το αψιδωτό δωμάτιο, και στήριζαν τη στέγη. Η ελαφρά κλίση των τοίχων προς το εσωτερικό δείχνει ότι αυτοί κατέληγαν επάνω σε θολοειδή στέγη από ξύλο και πηλό.

Το κτίριο ήταν κατοικία προφανώς του αρχηγού του οικισμού. Η άποψη ότι αργότερα μπορεί να χρησιμοποιήθηκε και ως τύμβος του ίδιου προσώπου είναι υπόθεση που προβάλλει έπειτα από ορισμένες παρατηρήσεις του πρώτου ανασκαφέα για την ύπαρξη τάφων μέσα στο κτίριο που δεν επιβεβαιώθηκαν. Η τελική καταστροφή του οικισμού έγινε γύρω στο 1200 π.Χ., εποχή που καταστρέφονται και τα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα της Ελλάδας.

Πρώιμη εποχή του Σιδήρου – Μέγαρο Β

Στον Θέρμο, μετά την καταστροφή, δεν υπάρχει εγκατάλειψη, όπως στα περισσότερα μυκηναϊκά κέντρα, αλλά μία νέα εγκατάσταση. Η καταστροφή αυτή είχε αποφασιστική σημασία, γιατί από τότε ο Θέρμος χάνει τις επαφές και την επικοινωνία με τον υστερομυκηναϊκό κόσμο της ανατολικής Ελλάδας και προσανατολίζεται στο βορειοδυτικό πολιτισμικό χώρο της Ηπείρου και της Δυτικής Μακεδονίας, όπως μαρτυρεί η εμφάνιση της χειροποίητης «αμαυρόχρω-

Ο ναός του Απόλλωνος Θερμίου, 620 π.Χ. περίπου.

μης» κεραμικής και η ίδρυση νέου οικισμού.

Το κτίριο, το γνωστό ως μέγαρο Β, αποκαλύφθηκε ακριβώς κάτω από το ναό του Απόλλωνος σε επίπεδο υψηλότερο από το μέγαρο Α και ήταν το σπουδαιότερο του νέου αυτού οικισμού της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Εδρα προφανώς και αυτό του τοπάρχου, είχε σχεδόν το ίδιο μέγεθος με το προκάτοχό του μέγαρο Α. Ήταν επίμηκες ορθογώνιο κτίριο διαστάσεων 21,40x7,30 μ. με τρεις χώρους, προθάλαμο, κύριο και οπίσθιο δωμάτιο. Το μέγαρο Β έγινε διάσημο, γιατί οι πρώτοι ανασκαφείς πίστεψαν ότι όταν κάποτε, μέσα στη γεωμετρική περίοδο, επισκευάστηκε, απέκτησε ελλειψοειδές περιστύλιο. Το στοιχείο αυτό θεωρήθηκε πρόδρομη μορφή της εξωτερικής κιονοστοιχίας, δηλ. του περικού του ελληνικού ναού που ονομάζεται περίπτερος. Πίστεψαν επίσης, τότε, ότι διατηρούσε μορφή παρόμοια με το προϊστορικό μέγαρο Α, δηλ. ελαφρώς καμπύλους τον οπίσθιο και τους μακρούς τοίχους και στέγη θολοειδή, ξυλόπλεκη και ημιόλινη. Οι νεότερες όμως ανασκαφές έδειξαν ότι το κτίριο αυτό ποτέ δεν απέκτησε περίσταση κιόνων, γιατί οι πλάκες που θεωρήθηκαν βάσεις των στηριγμάτων αυτών, τοποθετήθηκαν μετά την καταστροφή του. Οι αποκλίσεις επίσης των τοίχων από την ευθεία και την κατακόρυφο προφανώς οφείλονται σε στατικούς λόγους και δεν έχουν κανονικότητα. Είναι βέβαιο ότι το κτίριο κτίστηκε ως κανονικό ορθογώνιο και ότι δε συνεχίζει την αρχιτεκτονική παράδοση του αψιδωτού μεγάρου Α στον ίδιο χώρο.

Χάλκινα ειδώλια

Μπροστά από το μέγαρο Β βρέθηκαν κτιστοί βόθροι θυσιών και ορύγματα με στάχτη, οστά ζώων,

σιδερένιες αιχμές δοράτων και μαχαίρια, της περιόδου της ζωής του κτιρίου. Την εποχή του μεγάρου Β φαίνεται ότι αρχίζει στον Θέρμο η λατρεία Αιτωλού ήρωα που συνεχίζεται και μετά την καταστροφή του κτιρίου, ίσως τον 9ο π.Χ. αι. Σημάδι λατρείας από την περίοδο αυτή είναι πιθανώς μια πλάκα στημένη όρθια επάνω στο στρώμα στάχτης με όπλα. Τότε επίσης διαμορφώθηκε στο ανατολικό μέρος των ερειπίων του μεγάρου Β εστία πυρακτωμένου πηλού για ολόκαυστες θυσίες. Παχύ στρώμα στάχτης με καμένα οστά ζώων βρέθηκε κατά χώραν. Στο βορειότερο μέρος πιθανώς υπήρχε μικρή ξυλόπλεκτη κατασκευή που θα σχετιζόταν επίσης με τη λατρεία. Βρισκόμαστε στον 8ο και τον πρώιμο 7ο αι. π.Χ. Ανάλογες μορφές παρατηρήθηκαν και στην ανατολική Στερεά Ελλάδα, στο Καλαπόδι της Φωκίδας, από το β' μισό του 9ου αι. Από τη γεωμετρική αυτή περίοδο προέρχονται και τα χάλκινα ειδώλια του Θέρμου.

Οι πρώιμοι αρχαίοι ναοί

Τον 7ο π.Χ. αι. οι προϋποθέσεις έχουν διαμορφωθεί για τη μνημειακή εγκατάσταση της επίσημης λατρείας του Απόλλωνος. Προς τα τέλη του αιώνα, γύρω στο 620 π.Χ. κτίζεται στον ίδιο χώρο ο πρώτος μεγάλος ναός. Τα σημερινά ερείπια ανήκουν κατά το πλείστον στην ανακατασκευή του στα τέλη του 3ου – αρχές του 2ου αι. π.Χ., γιατί το 218 π.Χ. ή και το 206 π.Χ. ο ναός καταστράφηκε από τους Μακεδόνες που εισέβαλαν στον Θέρμο και αμέσως μετά επισκευάστηκε. Οι πρώτοι ανασκαφείς υποστήριξαν ότι ο ναός είχε από την αρχή

περίσταση με δεκαπέντε κίονες στις μακριές και πέντε στις στενές πλευρές. Οι διαστάσεις του περιπέρου αυτού ναού είναι 38,23x12,13 μ. Τα χαρακτηριστικά του σηκού, δηλ. το επίμηκες σχήμα, η διμερής διαίρεση χωρίς πρόναο, η μεσαία ξύλινη κιονοστοιχία που στήριζε τη δίριχτη στέγη είναι αρχαϊκά, αλλά διατηρήθηκαν μέχρι τέλους ίδια. Στην Αιτωλία τα στοιχεία αυτά είναι κοινά και σε άλλους νεότερους ναούς, όπως του Καλλίου που χρονολογείται στα τέλη του 4ου – αρχές του 3ου αι. π.Χ. Οι κίονες ήταν πάντοτε ξύλινοι, εκτός από μικρό κατώτερο μέρος που ήταν συμφυές με την πλάκα του στυλοβάτη και οι τοίχοι του σηκού, εκτός από τη λίθινη βάση τους, ήταν από ωμές πλίνθους. Ο θριγκός επίσης ήταν ξύλινος, ντυμένος με πηλίνα, διακοσμημένα στοιχεία. Πολλά προβλήματα της αρχιτεκτονικής του ναού αυτού και των κατασκευαστικών του περιόδων είναι άλυτα. Νέα ανασκαφική διερεύνηση δεν είναι δυνατή. Μόνο η συστηματική μελέτη των πήλινων αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν στις παλαιές ανασκαφές θα βοηθήσει σημαντικά. Πρόκειται για κεραμίδια, ακρωτήρια, ακροκέραμα, υδρορροές, σίμες που ανήκουν σε περισσότερα κτίρια. Μέρος του προέρχεται από το ναό του Απόλλωνος. Αρχικά, τον 7ο αι., ο ναός φαίνεται ότι είχε μόνο εμπρός αέτωμα, πίσω η στέγη ήταν «σκουφωτή». Στην εποχή αυτή ανήκουν σίμες με υδρορροές που είχαν μορφές εναλλάξ ανδρικού και λιονταρίσιου κεφαλιού· ανάμεσά τους υπήρχαν ακροκέραμα με γυναικεία πρόσωπα. Η κεράμωση ανανεώθηκε στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. όταν ο ναός, φαίνεται, απέ-

Συνέχεια στην 20ή σελίδα

Ακροκέραμο με γυναικείο κεφάλι του ναού του Απόλλωνος, 620 π.Χ. περίπου.

Υδρορροή του ναού του Απόλλωνος, 6ος π.Χ. αιώνας.

Ακροκέραμο με γυναικείο κεφάλι από το ναό του Απόλλωνος, 6ος αιώνας π.Χ.

Ζωγραφιστές μετόπες από το ναό του Απόλλωνος. Ο Ηρακλής ή ο Μελέαγρος ως κυνηγός με τη λεία του.

Συνέχεια από την 19η σελίδα

κτησε αέτωμα και στην πίσω όψη. Τότε αντικαταστάθηκαν η σίμα, που είχε διακόσμηση λωτών και ανθεμίων, οι υδρορροές με μορφή ανδρός και σατύρου και τα ακροκέραμα με γυναικεία και πάλι κεφάλια. Οι πήλινες πλάκες που θεωρούνται μετόπες ανήκουν στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο του 7ου αι. και είναι μοναδικά έργα της μεγάλης ζωγραφικής της εποχής.

Οι τοιχογραφίες

Έχουν μυθολογικές παραστάσεις με πολλά στοιχεία της προολυμπιακής θρησκείας. Εξί σώζονται καλύτερα. Τα θέματα είναι: 1) γοργόνειο, 2) ο Ηρακλής ή ο Μελέαγρος ως κυνηγός με τη λεία του, 3) ο Περσεύς με πτερωτά πέδιλα και το αποκομμένο κεφάλι της Μέδουσας, 4) η Χελιδών και η

Αηδών από το μύθο του Ζήθου, 5) τρεις καθιστές μορφές, πιθανώς η απολλώνια τριάς και 6) οι κόρες του Προΐτου. Τα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού δείχνουν στην τεχνοτροπία αργειακή και κορινθιακή επίδραση.

Ο ναός του Απόλλωνος Λυσειού βρίσκεται ανατολικά του μεγάλου ναού του Απόλλωνος, σε άκρη της πλαγιάς του υψώματος και κτίστηκε την ίδια εποχή με εκείνον. Σώζεται μόνο το νότιο μέρος του σηκού με δύο εισόδους σε βαθύ πρόναο και πρόσταση κιόνων. Το όνομα του Θεού βρέθηκε χαραγμένο σε λίθινη πλάκα που όριζε τον ιερό χώρο τον αφιερωμένο σε αυτόν. Είχε και ο ναός αυτός ξύλινα στοιχεία, ντυμένα με πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη. Στα θραύσματα των μετοπών αναγνωρίζονται μορφές ζώων.

Στη θεά Αρτεμη ανήκει πιθανό-

τα μικρός ναός που βρίσκεται βορειοδυτικώς του μεγάλου ναού. Η Αρτεμις λατρεύτηκε ιδιαίτερα συχνά στην Αιτωλία. Και στο ναό αυτό έχουν αποδοθεί πήλινες αρχιτεκτονικές διακοσμήσεις, ανάμεσά τους κυνοκέφαλες υδρορροές. Χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.

Αρχαϊκή και Κλασική περίοδος

Τα ευρήματα μετά τη γεωμετρική εποχή στο ιερό του Θέρμου γίνονται ολοένα σπανιότερα. Εκτός από τις επισκευές των πιο πάνω κτιρίων, δεν έχουμε άλλα στοιχεία που να μαρτυρούν για τη ζωή και τις δραστηριότητες στο ιερό κατά την αρχαϊκή και την κλασική εποχή. Λείπει επίσης ελληνική κεραμική αυτών των εποχών και η χονδροειδής και αμαυρόχρωμη

κεραμική των παλαιότερων περιόδων διατηρείται εδώ αργά, έως τουλάχιστον και τον 6ο αι. π.Χ. Αγνωστη μας είναι και η αρχιτεκτονική οργάνωση του χώρου πριν από την ελληνιστική εποχή.

Ελληνιστική περίοδος

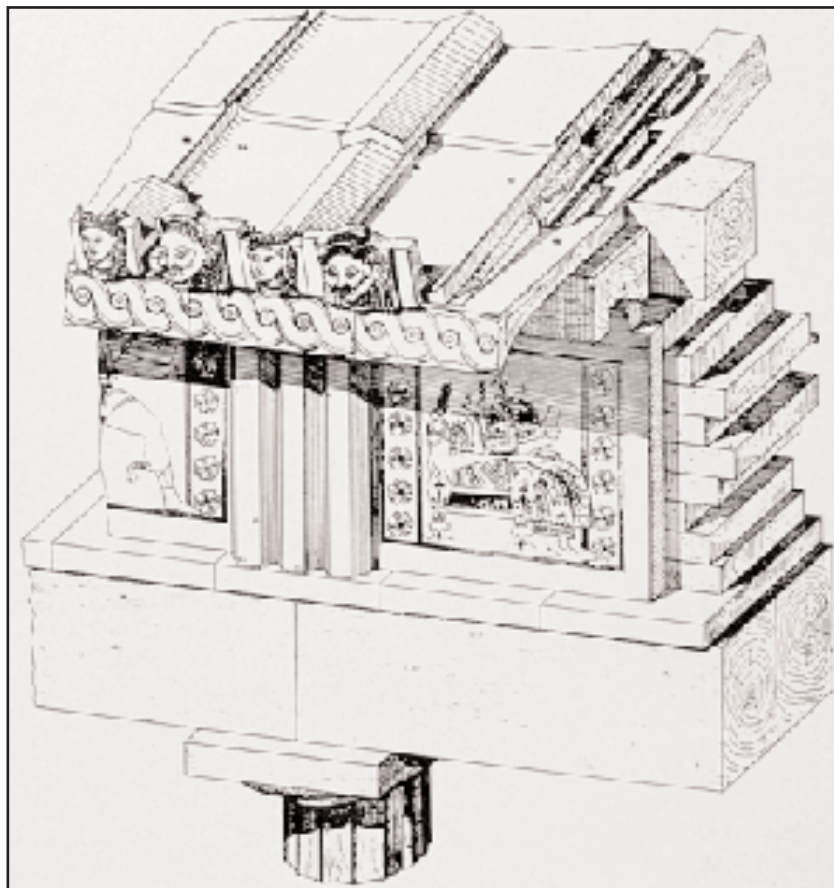
Από τις ιστορικές μαρτυρίες συμπεραίνουμε ότι το έθνος των Αιτωλών, έως τουλάχιστον τα τέλη του 5ου και τις αρχές του 4ου αι. π.Χ., ήταν οργανωμένο φυλετικά και οι άνθρωποι κατοικούσαν σε διάσπαρτες ατείχιστες κώμες. Αυτές ήταν φαίνεται ανεξάρτητες, τις ένωνε όμως η συνείδηση ότι ανήκαν στο ίδιο έθνος. Η ανεξαρτησία των κωμών οδηγούσε βαθμιαία στη δημιουργία αυτόνομων οικιστικών κέντρων με οχύρωση (πόλεις - κράτη) και η κοινή συνείδηση στη συνεργασία μεταξύ τους, που εξελίχθηκε στις αρχές

του 4ου αι., στη διαμόρφωση του Κοινού. Η ολοκλήρωση όμως του μετασχηματισμού του φυλετικού έθνους – κράτους σε ομοσπονδία πόλεων, την Αιτωλική Συμπολιτεία, έγινε μόνο από την πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Τότε ο Θέρμος που ήταν ήδη παναιτωλικό ιερό, γίνεται έδρα της Συμπολιτείας. Η οικοδομική δραστηριότητα που είχε σκοπό να οργανώσει αρχιτεκτονικά το χώρο για τις πρακτικές ανάγκες, αλλά και για την προβολή της Συμπολιτείας, αρχίζει την εποχή αυτή.

Ο Θέρμος αρχικά ήταν ατείχιστος, γιατί ο τόπος ήταν φύσει τόσο οχυρός, ώστε να θεωρείται ως ακρόπολη όλης της Αιτωλίας. Δεν είναι γνωστό πότε κτίστηκε το τείχος που περιβάλλει σήμερα το ιερό και την αγορά από τη βόρεια (215 μ.), τη δυτική (340 μ.) και τη νότια πλευρά (250 μ.). (Η ανατολική προστατευόταν από το ύψωμα. Ίσως η οικοδόμησή του έγινε με την ίδρυση της αγοράς της Συμπολιτείας, αν και έχει βάσιμα υποστηριχθεί ότι οι μεγάλες οχυρώσεις της Αιτωλίας κτίστηκαν μετά την επιδρομή των Γαλατών το 279 π.Χ. ή και αργότερα, μετά τις εισβολές του Φιλίππου Ε' (218 και 206 π.Χ.). Το τείχος του Θέρμου είχε τετράγωνους πύργους ανά 42 μ. και πύλες: την κύρια, στη νοτιοδυτική γωνία, που προστάτευαν κυκλικοί πύργοι και άλλη, στη βόρεια πλευρά με τετράγωνους πύργους.

Εμπορικές δραστηριότητες

Ο περίβολος αυτός περιλάμβανε τον στενόμακρο χώρο του ιερού και της αγοράς στο ανατολικό μέρος και τον ευρύτερο στα δυτικά, όπου προφανώς ελάμβαναν χώρα εμπορικές δραστηριότητες και γίνονταν οι καταυλισμοί των επισκεπτών και των εκπροσώπων

Αναπαράσταση μέρους του ξύλινου θριγκού του ναού του Απόλλωνος Θερμίου, με πήλινα διακοσμημένα μέλη.

της Συμπολιτείας. Την εποχή αυτή η πολιτική αγορά και το ιερό αποτέλεσαν ενιαίο ορθογωνισμένο σύνολο, στενόμακρη πλατεία, 265 x 21 μ., την οποία πλαισίωναν δύο μακρές στοές, ενώ στις στενές πλευρές της εξασφάλιζαν μνημειώδη όψη ο ναός του Απόλλωνος προς Βορρά και του Βουλευτηρίου προς Νότο. Αυτά ήταν τοποθετημένα λοξά ως προς τον κατά μήκος άξονα, για να μη χάνεται η αίσθηση της ολόπλευρης υπόστασης του αρχιτεκτονικού τους όγκου. Η πλαισίωση με τις στοές έδινε την εντύπωση περισσότερο «πλατείας οδού» προαναγγέλλοντας τις οδούς με στοές των ρω-

μαϊκών πόλεων. Απλή και γραμμική καθώς είναι η διαμόρφωση αυτή, παρέχει αντιπροσωπευτικό δείγμα της χωρορρυθμικής αίσθησης του πρώιμου 3ου αι. π.Χ., της εποχής που οικοδομήθηκαν τα κτίρια της αγοράς. Εξάλλου, η κανονικότητα και η γεωμετρική υφή της σύνθεσης προδίδει την ύπαρξη συστηματικού σχεδιασμού. Πρόκειται, επομένως, για οικοδομικό πρόγραμμα της τότε ισχυρής Αιτωλικής Συμπολιτείας. Η οπτική σύνδεση ναού και Βουλευτηρίου είχε και ένα άλλο, δηλαδή πολιτικής σημασίας, χαρακτήρα: Δήλωνε τη βούληση να συνδυασθεί το παλαιό κοινό ιερό με την διοικητι-

κή έδρα της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Από την άποψη αυτή ο Θέρμος μπορεί να προσγραφεί στην κατηγορία των «ιερών αγορών».

Οι δύο στοές

Οι ανασκαφές των τελευταίων ετών αποκάλυψαν πλήρως τις δύο μακρές στοές. Είναι οι μεγαλύτερες που έχουν βρεθεί στη Δυτική Ελλάδα και συγκρατούνται ανάμεσα στις μεγαλύτερες του ελληνικού κόσμου. Ήταν σχεδόν σταδιαίες. Η ανατολική έχει μήκος 173 μ., η δυτική 164 μ. Η νότια στοά, που δεν έχει ακόμη ανασκαφεί, ήταν παράλληλη με τη νότια πλευρά του τείχους και πλαισίωνε την ευρεία δυτική περιοχή. Έχει μήκος 185 μ. Στη βορειοδυτική άκρη της πλατείας υπάρχει κρήνη κατασκευασμένη ακριβώς επάνω σε πηγή, αστείρευτη έως σήμερα.

Στην πιο καλή ώρα του Θέρμου οι στοές ήταν γεμάτες αναθήματα και χιλιάδες λάφυρα, κυρίως πανοπλίες. Στα βάθρα και τις εξέδρες προ της ανατολικής στοάς είχαν στηθεί ανδριάντες τιμητικοί «όχι λιγότεροι από 2.000», όπως μας παραδίδει ο Πολύβιος. Η καταστροφή, η πυρπόληση και η λεηλασία από το μακεδονικό στρατό, το 218 π.Χ. και το 206 π.Χ., περιγράφεται από τον ίδιο ιστορικό και αποδεικνύεται από την ανασκαφή. Συντρίμμια από τους χάλκινους ανδριάντες και τις πανοπλίες έχουν έλθει πολλά στο φως. Βρέθηκαν επίσης θραύσματα του τροπαίου που έστησαν οι Αιτωλοί μετά τη νίκη τους κατά των Γαλατών το 279 π.Χ., παρόμοιο με εκείνο που είχαν αναθέσει στους Δελφούς και παρίστανε γαλατική πανοπλία.

Ερήμωση και εγκατάλειψη

Λίγο μετά την καταστροφή της, η ανατολική στοά ξανακτίστηκε, έγινε βραχύτερη και απέκτησε λίθινο θρανίο κατά μήκος των τοίχων με τραπέζια στις γωνίες. Φαίνεται ότι οι συναθροίσεις και η παραμονή πολιτών έγιναν κατά την ύστερη περίοδο ο σκοπός της λειτουργίας της στοάς αυτής του Θέρμου. Της τελικής καταστροφής της ανατολικής στοάς μετά το 167 π.Χ. έχουμε εκτεταμένα λείψανα, στρώμα των κεραμιδιών της στέγης με πολλά κατάλοιπα πυρκαγιάς.

Τότε, μετά την ήττα του Περσέως και την ουσιαστική διάλυση της Αιτωλικής Συμπολιτείας, αρχίζει βαθμιαία η ερήμωση και η εγκατάλειψη του Θέρμου. Οι Αιτωλοί, αβοήθητοι από τους άλλους Έλληνες, οι οποίοι είχαν υποστεί τις μαρτυρικές επιδρομές τους, «κατήντησαν εις εαυτούς», ήταν δε τα πράγματα στην Αιτωλία «ακρισίας και παρανομίας και φόνου πλήρη...», όπως γράφει ο Πολύβιος. Οι εμφύλιες παραταξιακές συγκρούσεις ήταν προφανώς η αιτία της καταστροφής των κτιρίων του Θέρμου. Υστερα, όλη η Αιτωλία υπήχθη στην ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας.

Η κρήνη ως δεξαμενή άντλησης κατασκευασμένη επί της γης, στη βορειοδυτική άκρη της πλατείας της αγοράς.

Τοιχογραφία από το βυζαντινό Σπήλαιο του Αγίου Νικολάου Κρεμαστού. Αρχάγγελος ή άγγελος από τη Σταύρωση (φωτ.: Αθ. Παλιούρας).

Αρχάγγελος από τον Άγιο Νικόλαο Κρεμαστό, από την τοιχογραφία της Σταύρωσης (φωτ.: Αθ. Παλιούρας).

Η βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία

Στην περιοχή έχει διασωθεί ο μεγαλύτερος αριθμός μεσο-υστεροβυζαντινών μνημείων

Της **Φραγκίσκας Κεφαλληνίτου**

Αρχαιολόγος

ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ εποχή, συγγραφείς όπως ο Χαλκοκονδύλης, με το όνομα Αιτωλία εννοούσαν συχνά τη Δυτική Στερεά Ελλάδα και την Ηπειρο. Η ίδια αντίληψη υπάρχει και στο χρονικό των Ιωαννίνων, μια έμμετρη διήγηση γεγονότων του 14ου αι. στην περιοχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Ακαρνανία, πάλι, συνηθιζόταν να ονομάζεται η περιοχή από τον Αχελώο ποταμό έως την Αρτα (Καντακουζηνός). Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι πέντε επαρχίες της Αιτωλοακαρνανίας (Βάλτος, Ξηρόμερο, Βόνιτσα, Βλοχός και Ζυγός) ονομάζονταν «Κάρλελι ή Κάρελλι» από την επιρροή των Τόκκων της Κεφαλληνίας, Καρόλου Α' και Β' (α' ήμισυ 15ου αι.), που υπήρξαν δύο από τους τελευταίους «Δεσπότες» της Ηπείρου. Η περιοχή της Ναυπά-

κτου ονομαζόταν «Βενέτικο», γιατί μέχρι το 1649 και λίγο διάστημα αργότερα το 17ο αι. κατείχαν την πόλη οι Βενετοί. Αιτωλοακαρνανία ονομάζεται η περιοχή του σημερινού νομού από το 1829, μετά την απελευθέρωση. Η πολιτική και πολιτιστική ιστορία της περιοχής συνδέεται με αυτήν της Ηπείρου, τόσο στα πρώτα Χριστιανικά χρόνια, όταν επιδρομές βαρβαρικών φύλων επέδραμαν, κατέστρεψαν και λεηλάτησαν την περιοχή της Ηπείρου (Ερουλοι, Βησιγόθιοι, Βάνδαλοι), όσο και μετά τον 5ο αι. έως τον 14ο αι. (Σλάβοι, Αραβες, Βούλγαροι, Νορμανδοί και Σέρβοι). Μετά το 1204 και μέχρι το 15ο αι. η περιοχή υπάγεται στο «Δεσποτάτο της Ηπείρου». Γίνεται όμως πεδίο επιδρομών, λεηλασιών και συγκρούσεων ανάμεσα σε Έλληνες, Ιταλούς, Αλβανούς και Σέρβους. Ονομαστή είναι η μάχη του Αχελώου 1358/59 ανάμεσα στο Δεσπότη Νι-

κηφόρο Β' και τους Αλβανούς. Επειτα από τη νίκη των τελευταίων, οι Σέρβοι που κατείχαν την περιοχή για ένα μικρό διάστημα μοίρασαν ένα τμήμα της περιοχής στον Αλβανό Γκίνο Μπούα-Σπάτα, ενώ ένα άλλο είχε δώσει ως προίκα ο Νικηφόρος Β' στο γαμπρό του Ιωάννη, γιο του Κόμητα της Κεφαλληνίας Ριχάρδου και στον δεύτερο γαμπρό του Ανδεγανό Φίλιππο Ταραντίνο. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους Αλβανούς και στους Ιταλούς επέφεραν την ερήμωση της περιοχής τον 14ο αι. μέχρι την κατάκτησή τους από τους Τούρκους, το 1450, εκτός της Ναυπάκτου, που παρέμεινε στους Ενετούς μέχρι το 1499. Στο διάστημα της Τουρκοκρατίας η περιοχή αποτελεί «Σατζάκι» με πρωτεύουσα το Αγγελόκαστρο και αργότερα το Βραχώρι (Αγρίνιο). Μετά τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571 και την πίεση των Τούρκων, οι κάτοικοι των πα-

ραλίων αραιώνουν και καταφεύγουν στα ορεινά. Το 1648 και 1694 οι Βενετοί πυρπολούν και λεηλατούν το Αγγελόκαστρο.

Εκκλησιαστικά μνημεία

Το 18ο και 19ο αι. οι κάτοικοι βρισκονται διαρκώς σε αναταραχή, ζώντας τη ζωή του κλέφτη μέχρι το μεγάλο ξεσηκωμο τους στο Μεσολόγγι και αλλού, έως την τελική απελευθέρωση.

Από τον 5ο μ.Χ. αι. αναφέρονται επίσκοποι Ναυπάκτου οι οποίοι συμμετέχουν σε οικουμενικές συνόδους, ενώ από εκκλησιαστική άποψη η περιοχή υπάγεται στη Μητρόπολη Νικοπόλεως μέχρι τον 9ο αι. Από τις αρχές του 10ου αι. και μετά την καταστροφή της Νικόπολης έδρα της Μητρόπολης και της περιοχής είναι η Ναύπακτος με δέκα επισκοπές μέχρι το 12ο αι. Το 13ο - 14ο αι. η Ηπειρος διαχωρίζεται εκκλησιαστικά και

η μητρόπολη Ναυπάκτου υπάγεται στην Αρτα μέχρι το 1821 περίπου.

Παρά την ταραχώδη ζωή και τύχη της περιοχής έχουν διασωθεί πολυάριθμα μνημεία, κυρίως εκκλησιαστικά, αλλά και φρούρια και παραδοσιακοί οικισμοί που δίνουν πολύτιμες μαρτυρίες για τον πολιτισμό της, ελάχιστο μέρος του οποίου έχει ερευνηθεί.

Από την παλαιοχριστιανική περίοδο σώζονται και έχουν εντοπιστεί περισσότερα από είκοσι μνημεία, τα περισσότερα από τα οποία είναι Βασιλικές, μεγάλοι δηλαδή ναοί, που κατείχαν κεντρικά σημεία οικισμών και αποτελούσαν το κέντρο της ζωής των πόλεων.

Επίσης, χαρακτηριστικό φαινόμενο της περιοχής είναι η συνέχιση της ζωής πολλών αρχαίων πόλεων (Ναύπακτος, Κάτω Βασιλική, Πλευρώνα, Μώκιστα, Παραβόλα, Αγγελόκαστρο, κ.λπ.), όπως και η χρήση αρχαίου υλικού για τη δόμηση αρκετών κτιρίων.

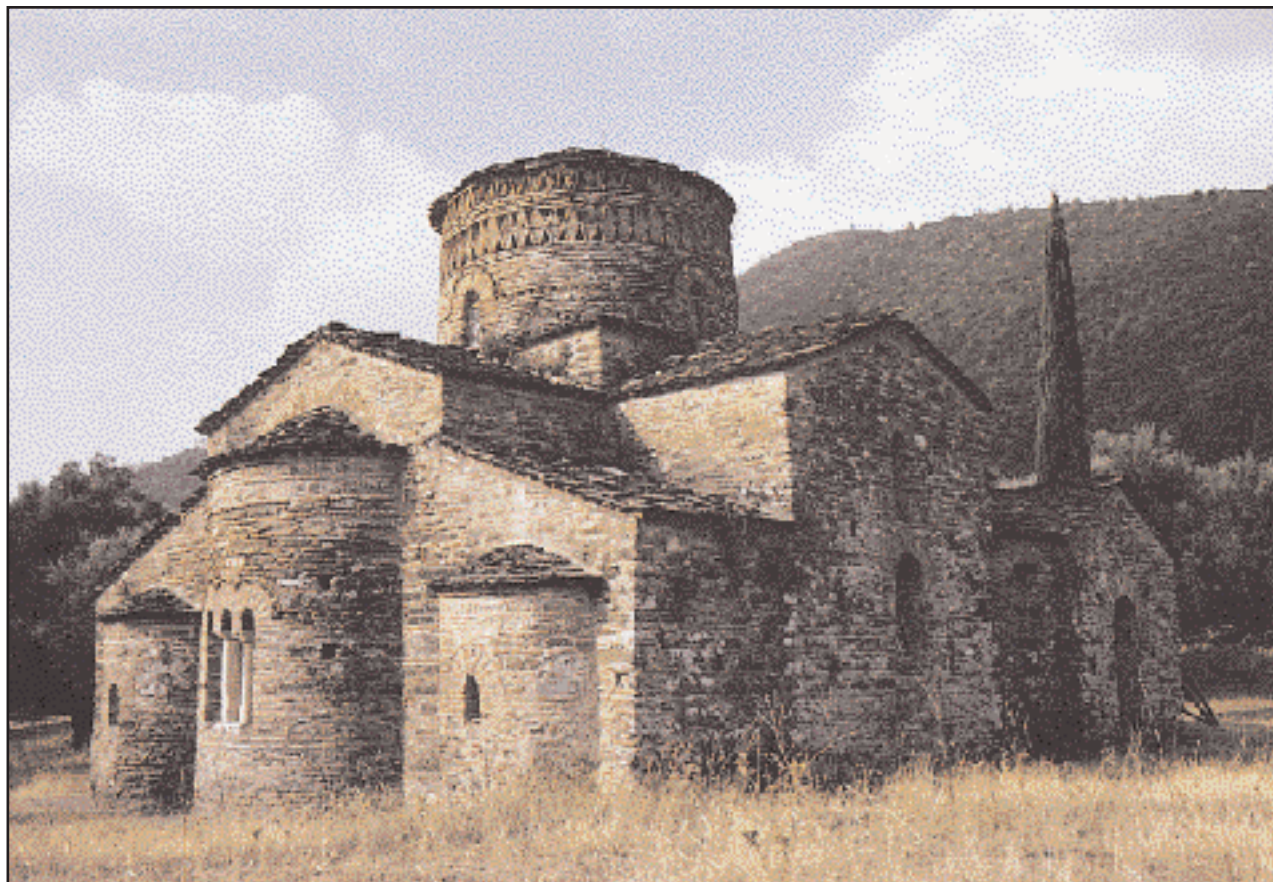
Στην πόλη της Ναυπάκτου στην οδό Φαρμάκη, το 1966, 1973 και από το 1995-97 ήλθαν στο φως ύστερα από σωστικές ανασκαφικές έρευνες μεγάλα τμήματα μιας πεντάκλιτης Βασιλικής με ημικυκλική αψίδα. Στο δυτικό τμήμα της υπάρχουν προσκίσημα μεγαλόπρεπα, μέρος των οποίων χρησίμευε ίσως ως κατοικία επισκόπου (επισκοπείον). Το τμήμα αυτό πατεί πάνω σε ερείπια της αρχαίας πόλης. Η Βασιλική είχε δάπεδα από κεραμικά πλακίδια και μάρμαρα της περιοχής, έχει όμως υποστεί αρκετές μεταγενέστερες κτιριακές επεμβάσεις, μέχρι τη βυζαντινή περίοδο. Αρκετά πλούσιος ήταν ο γλυπτός διάκοσμος του κτιρίου με αράβδωτους κίονες, κιονίσκους, κιονόκρανα, θωράκια, κ.ά. αρχιτεκτονικά τμήματα, που συνθέταν τη μεγαλόπρεπη αρχιτεκτονική κατασκευή του. Δυστυχώς, μεγάλο τμήμα βρίσκεται ακόμη θαμμένο κάτω από κήπους, σπίτια και πυλωτές παλιών οικιών, αφαιρώντας τη δυνατότητα μιας συνολικής ανασκαφής και ανάδειξης του μνημείου, που ήταν το σημαντικότερο της περιοχής. Κοντά του, σε μικρή απόσταση εντοπίστηκαν πρόσφατα οι τοίχοι σε μεγάλο ύψος και το δάπεδο με θαυμάσιο μαρμαροθέτημα μιας άλλης ίσως κοιμητηριακής Βασιλικής (οικόπεδο Σαμαλέκα), τμήμα της οποίας τάφηκε κάποτε κάτω από τα θεμέλια πολυκατοικίας. Ενδιαφέρον στοιχείο ήταν ο εντοπισμός στο χώρο μεγάλου κτιστού τάφου με ομαδικές ταφές. Στο ανατολικό τμήμα της πόλης αποκάλυφθηκε πριν από λίγα χρόνια και καταχώθηκε για τεχνικούς λόγους, αφού αποτυπώθηκε η αψίδα μιας άλλης βασιλικής, πάνω σε αρχαίους τοίχους.

Επίσης, στο δυτικό τμήμα της σημερινής Ναυπάκτου εντοπίστηκε παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο ως συνέχεια ρωμαϊκού, ενώ στις ανασκαφές της 8ης ΕΠΚΑ και της 8ης ΕΒΑ έχουν εντοπιστεί τμήματα του οικισμού της παλαιοχριστιανικής περιόδου πάνω στα ερείπια της αρχαίας.

Στην περιοχή Μεσολογγίου, κάτω από νεότερο ναΐσκο διακρίνονται μέχρι σήμερα τα ίχνη παλαιοχριστιανι-

Αγγελόκαστρο, πύργος τείχους του 13ου αιώνα. Το μνημείο στερεώθηκε στη διάρκεια της διετίας 1997-98.

Δύο χιλιόμετρα έξω από το χωριό της Γαυρολίμνης υπάρχει ο θαυμάσιος βυζαντινός ναός της Παναγίας Παναξιώτισσας, του τέλους του 10ου αιώνα.

κής Βασιλικής, στην τοποθεσία Άγιος Βασίλειος, ενώ στη θέση Φοινικιά Μεσολογγίου κάτω από τα τείχνη της αρχαίας Πλευρώνας υπάρχει τρίκλιτη Βασιλική που ίσως λειτουργήσει τη μεσοβυζαντινή περίοδο και ως νεκροταφείο.

Θεμέλια Βασιλικής, κτισμένα από αρχαίο υλικό εντοπίστηκαν και στο χώρο της αρχαίας Πλευρώνας. Τα περισσότερα μνημεία αυτής της περιόδου έχουν εντοπιστεί στα παράλια, τον κάμπο και την περιοχή του Αχελώου.

Η Βασιλική Βαράσσοβας έχει ανασκαφεί συστηματικά από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στο λόφο Αγίας Τριάδος. Ο Άγιος Γεώργιος Ευηνοχωρίου διασώζει μεγάλο μέρος από την αρχική παλαιοχριστιανική φάση, ενώ γύρω από το χώρο του μεσοβυζαντινού ναού Παναγίας Παναξιώτισσας Γαυρολίμνης διακρίνονται τα ίχνη παλαιοχριστιανικής εποχής.

Στους ναούς της Παναγίας Τρημιτούς στην Αιτωλία, στον Άγιο Ιωάννη Γουριάς, στο ναό του κάστρου Παραβόλας, στη Μεγάλη Χώρα Αγρινίου διακρίνονται οι αψίδες Βασιλικών, που αναζητούν την εξερεύνησή τους. Ανασκαφικές έρευνες έχουν γίνει στην Οχθία Ακαρνανίας, όπου εντοπίστηκε μεγάλων διαστάσεων Βασιλική με βαπτιστήριο σε μια περιοχή κατάσπαρτη από παλαιοχριστιανικά λείψανα. Επίσης, στη νησίδα Κέφαλος Αμβρακικού ανασκάφηκαν δύο τρίκλιτες Βασιλικές, ενώ εντοπίστηκαν άλλες τρεις στο Δρυμό Βόνιτσας και τον Αστακό και ανασκάφηκε πλήρως η τρίκλιτη Βασιλική Μύτικα, νοτίως του ομώνυμου οικισμού περιοχής Ξηρομέρου και εντοπίστηκαν λείψανα παλαιοχριστιανικής εποχής στην Αγία Βαρβάρα στο Καραϊσκάκη Ξηρομέρου. Χαρακτηρι-

Συνέχεια στην 24η σελίδα

Συνέχεια από την 23η σελίδα

στικό στοιχείο των βασιλικών της Αιτωλοακαρνανίας είναι ότι ακολουθούν το γενικό τύπο των Βασιλικών Νικοπόλεως, είναι δηλαδή τρίκλιτες με ημικυκλική αψίδα, εκτός από τη μεγάλη Βασιλική της Ναυπάκτου που υπήρξε λαμπρό οικοδόμημα, όμοιου τύπου με τη Βασιλική Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Η περιοχή Αιτωλοακαρνανίας διέσωσε το μεγαλύτερο αριθμό μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών μνημείων στην ΒΔ Ελλάδα. Στην Παραχελωίτιδα σώζεται η «Επισκοπή» Μάστρου ή Αγίου Ιωάννης Ριγανάς, ναός που αρχικά ήταν μεγάλη τρίκλιτη Βασιλική και χρονολογείται στον 8ο-9ο αι., συνδέοντας την παλαιοχριστιανική περίοδο με τη βυζαντινή. Στο εσωτερικό διασώζει τμήματα τοιχογραφίας 12ου-13ου αι., ενώ θεωρείται από ορισμένους ερευνητές ότι υπήρξε η έδρα της πόλης και Επισκοπής Αχελώου. Ανεξαρτήτως της θεωρίας αυτής, το μνημείο βρίσκεται στην πιο επίκαιρη θέση ενός λόφου κατάσπαρτου από πλίνθους και όστρακα, ενδείξεις της ύπαρξης ενός ευρύτερου οικοδομικού ή οικιστικού συνόλου, η σημασία του οποίου θα αναδειχθεί μετά από συστηματική ανασκαφική έρευνα.

Η Αγία Τριάδα του Μαύρικα

Από την περίοδο αυτή αξίζει να αναφέρει κανείς τον τρουλαίο ναό σπάνιου τύπου ελεύθερου σταυρού στην περιοχή νοτιώς του Αγρινίου, την Αγία Τριάδα του Μαύρικα. Το μνημείο χρονολογείται στα τέλη 9ου - α' ήμισυ 10ου αι. και βρίσκεται κατακλυσμένο στο νερό που απορρέει από τους γειτονικούς αγρούς και απαιτεί ειδική εδαφολογική και στερεωτική μελέτη διάσωσης του.

Στην ίδια εποχή περίπου χρονολογείται η δεύτερη οικοδομική φάση της Βασιλικής Μεγάλης Χώρας, βορειοδυτικά του Αγρινίου, όπως και ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός της Παναγίας Παναξιώτισσας Γαυρολίμνης, με τον ωραίο διακοσμημένο τρούλο από ζώνη ρομβοειδούς κεραμικού κοσμήματος. Το μνημείο στερεώθηκε πλήρως από το ΥΠΠΟ το 1992.

Το 10ο μ.Χ. αιώνα θεωρείται ότι κτίστηκε η δεύτερη φάση της Παναγίας Τρημιτούς, όπως και ο Άγιος Γεώργιος Ευνοχωρίου, πάνω σε παλαιοχριστιανικά λείψανα οι δύο εκκλησίες Σταμνάς, ενώ στο 12ο αι. χρονολογείται η πρώτη κτιριακή φάση του καθολικού της μονής Μυρτιάς Τριχωνίδας. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο ανήκει ο ναός Παναγίας του ομώνυμου όρμου Βόνιτσας, το εσωτερικό του οποίου ανασκάφηκε το 1986, όταν αναστηλώθηκε από ιδιώτη.

Εξαιρετική σημασία για τη μελέτη του ασκητικού βίου στα μεσοβυζαντινά χρόνια έχουν τα πολυάριθμα ασκητήρια που διαμορφώθηκαν από μοναχούς μέσα στα δυσπρόσιτα σπήλαια στις απόκρημνες περιοχές

Το φρούριο της Ναυπάκτου. Χαλκογραφία V. Coronelli από το βιβλίο *Morea, Negroponte και adiacenze* Ca. 1708 Venice.

της Βαράσοβας του Ξηρομέρου και του Ζυγού.

Στη Βαράσοβα σώζονται τα ερείπια ενός ενδιαφέροντος μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου 10ος-11ος αι., που συνδέει τον ελεύθερο σταυρό με τον εγγεγραμμένο τρίκογχο ναό, αλλά και τα δύο ασκητήρια αφιερωμένα στον Άγιο Νικόλαο και ένα στους Αγίους Πατέρες, προσιτά κυρίως στους ορειβάτες.

Στον Μύτικα Ξηρομέρου υπάρχει ένα άλλο ασκητήριο, η Αγία Ελεούσα 11ου-12ου αι., ενώ το σπουδαίο ασκητήριο, που υπήρξε μοναστικό κέντρο από τον 10ο έως τον 13ο αι. ήταν το σπήλαιο Αγίου Νικολάου Κρεμαστού στις πλαγιές του Ζυγού, που ερευνήθηκε πρόσφατα από τον καθηγητή κ. Παλιούρα.

Στους Αγίους Πατέρες Βαράσοβας, στην Αγία Ελεούσα και στον Άγιο Νικόλαο Κρεμαστό σώζονται τοιχογραφίες στο εσωτερικό των σπηλαίων, όπου αλλού διαμορφώνεται κόγχη ιερού και αλλού μικροί ναΐσκοι.

Αρχαϊκά πορτρέτα αγίων

Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα αρχαϊκά πορτρέτα των αγίων στον Άγιο Νικόλαο Κρεμαστό, όπως αυτά της Σταύρωσης, των αρχαγγέλων, της Κοινωνίας των Αποστόλων και του Ευαγγελισμού, τέχνη που κατάγεται από την παλαιοχριστιανική παράδοση, όπως ανανεώθηκε στα ασκητήρια της Καππαδοκίας και συναντάται στην Απουλία, αλλά και στη Σαντορίνη και στα Κύθηρα. Το ασκητήριο της Βαράσοβας και του Ζυγού θα μπορούσαν να είναι ένας σταθμός των καλλιτεχνών που ταξίδευαν μέ-

σω του Αιγαίου και του Κορινθιακού στο Ιόνιο και στην Ιταλία.

Την περίοδο του Δεσποτάτου της Ηπείρου, 13ος-14ος αι., η περιοχή παρουσιάζεται ακμαία και πυκνοκατοικημένη, όπως μαρτυρούν τα μνημεία που έχουν διασωθεί.

Η πόλη της Βόνιτσας στον Αμβρακικό Κόλπο, γνωστή ήδη από τον 11ο αι. από τις νορμανδικές επιδρομές, βρίσκεται τον 13ο αι. υπό την επικυριαρχία του Δεσποτάτου και αργότερα των Ανδεγαυών, Αλβανών, έως την τουρκική κατάκτηση. Ήταν έδρα επισκοπής. Στην πόλη σώζεται το μεσαιωνικό της κάστρο, στο οποίο σύντομα θα αρχίσουν εργασίες στερέωσης και ανάδειξης.

Νοτιότερα, κοντά στον Αστακό υπήρχε η βυζαντινή πόλη Δραγαμέστου, έδρα επισκοπής με ερείπια εκκλησιών. Νοτιοανατολικά του Αγρινίου υπήρχε η πόλη Ευλοχός ή Βλοχός κοντά στον ποταμό Ερμίτσα. Δυτικά του ποταμού, 5 χιλ. από το Αγρίνιο, εντοπίσαμε μεγάλο βυζαντινό νεκροταφείο 13ου-15ου στη θέση του ερειπωμένου εκ θεμελίων ναϊδρίου «Ταξιάρχης», με θησαυρό ενετικών και κυρίως δυτικών νομισμάτων της εποχής των Ανδρεγαυών. Το αρχικό νεκροταφείο πιστεύουμε ότι χρησιμοποιήθηκε τον 14ο-15ο αι. για την απότομη ταφή πολλών ανδρών ύστερα από βίαιη θανά ή μάχη.

Στην Παραχελωίτιδα ονομαστή πόλη ήταν το Αγγελόκαστρο, όπου σώζεται κάστρο με ερείπιο ψηλού πύργου και το ναό Αγίου Γεωργίου 13ος-14ος αι. που στερεώθηκαν πρόσφατα από το ΥΠΠΟ, ενώ στην περιοχή των αρχαίων Οινιαδών, σημερινή Κατοχή, σώζεται ο βυζαντινός αμυντικός πύργος (γουλάς ή κούλια) που θα στερεωθεί μέσα στο 1998.

Στην Τριχωνίδα, πάνω από το αρχαίο Βουκάτιον σώζεται το βυζαντινό κάστρο της Παραβόλας με ναό της Παλαιοχριστιανικής εποχής, ανακατασκευασμένο τον 13ο αι. Πριν από λίγα χρόνια στερεώθηκε ο πύργος και τμήμα του τείχους του φρουρίου.

Η βυζαντινή Ναύπακτος

Στη Ναύπακτο, τέλος, υπήρξε σπινθήρας ζωής αδιάσπαστη στα βυζαντινά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα ερείπια τοιχοποιιών, δεξαμενής και ναού στο άνω τμήμα του μεσαιωνικού φρουρίου που οργανώθηκε στην εποχή των Ενετών στην πλήρη του μορφή με τα πολλά διαζώματα και την ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική. Επίσης, λείψανα της βυζαντινής πόλης, κεραμική και γλυπτά μέλη έχουν εντοπιστεί στις σωστικές ανασκαφές της Ναυπάκτου.

Κατά την κατεδάφιση του παλιού και την ανέγερση του νέου ναού Αγίου Δημητρίου Ναυπάκτου, η Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν μπόρεσε να διασώσει τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά λείψανα του μνημείου και να τα εντάξει στο υπόγειο του νέου οικοδομήματος, αντιμετωπίζοντας την αντίσταση φανατικών και αδαών κατοίκων και την ανοχή της τότε ηγεσίας του ΥΠΠΟ (1976-78).

Τον 12ο-13ο αι. κυριαρχεί η μορφή του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Απόκαυκου, ενός μορφωμένου ιεράρχη, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο, υποθάλποντας τις φιλοδοξίες των Δεσποτών Νικαίας και Ηπείρου με απώτερο σκοπό να περιέλθει στον ίδιο η δικαιοδοσία που ασκούσε το Πατριαρχείο στον Ηπειρωτικό χώρο με αποτέλεσμα το σχί-

σμα Πατριαρχείου – Εκκλησίας Ηπείρου. Το όνομα του ιεράρχη συνδέεται με πολλές πράξεις δικαστικού και κανονικού χαρακτήρα, αλλά και με επιγραφές σε μνημεία της περιόδου.

Τα εκκλησιαστικά μνημεία της περιόδου του Δεσποτάτου είναι πολυάριθμα. Στην Μόκιστα, κοντά στο αρχαίο Θέρμο, σώζονται τρεις ναοί, ο Άγιος Νικόλαος, οι Ταξιάρχες και η Αγία Σοφία Μόκιστας, κτισμένοι τον 13ο – 14ο αι. με αρχαίο υλικό. Στη Νερομάνα, κοντά στο Αρχαίο Φίστυο σώζεται ο ναός των Αγίων Αποστόλων, μονόχωρος καμαροσκέπαστος με τοιχογραφίες του 14ου αι. Στη Μυρτιά Τριχωνίδας η δεύτερη κτιριακή φάση του εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού ανήκει στην περίοδο αυτή, όπως και η δεύτερη φάση του ναού Κοιμήσεως Παραβόλας. Ο ναός Αγίου Γεωργίου Καινούργιου Τριχωνίδας, ο ναός του Αγγελοκάστρου, ο σταυρεπίστεγος ναός στον Άγιο Ιωάννη Γαλατά και ο Άγιος Πέτρος Βαράσοβας.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ο ναός Αγίου Στεφάνου Ριβίου με πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας που αναστηλώνεται από το ΥΠΠΟ, ο ναός των Εισοδίων Θεοτόκου Παλαιοκατούνας, με τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο της αψίδας της Βασιλικής, αλλά και ο ναός του Παντοκράτορα στο Μοναστηράκι Βόνιτσας, που πρόκειται να αποκατασταθεί το 1999. Για την κατασκευή του φράγματος Καστρακίου απαιτήθηκε ο κατακλυσμός δύο μνημείων, ενός μονόχωρου ερειπίου στο Καστράκι και ο ναός της Παναγίας Πρεβέντζας που ήταν τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική με ενδιαφέροντα κεραμοπλαστικό διάκοσμο και τοιχογραφίες που βρίσκονται αποτειχισμένες στο βυζαντινό Μουσείο Ιωαννίνων για να συντηρηθούν και να εκτεθούν αργότερα σε κατάλληλο χώρο.

Είναι αδύνατον να απαριθμηθούν

Στο Ρίβιο, ο ναός του Αγίου Στεφάνου, 13ος αιώνας. Το μνημείο κατά τη διάρκεια των αναστηλώσεων 1997-98.

όλα τα εντοπισμένα μνημεία. Σε όσα αναφέρθηκαν ως προστεθούν: τα ασκητάρια του Αγίου Ανδρέα Χαλικιόπουλου Βάλτου 14ος αι. και της Ελεούσας Ανω Μυρτίας, ενός δικογχου ναού με τοιχογραφίες του 15ου αι.

Ποικιλία τύπων

Τα μνημεία της περιόδου του Δεσποτάτου διακρίνονται για την ποικιλία των τύπων, τη δόμηση πάνω σε αρχαίους οικισμούς ή πρωτοχριστιανικά μνημεία, τη λιτότητα στη μορφή, ενώ σε ορισμένα είναι πλουσιότερος ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Ο χρονολογημένος ενυπόγραφος ζωγραφικός διάκο-

σμος των Αγίων Αποστόλων Νερομάνας φανερώνει τη σχέση της ζωγραφικής αυτής με τα μνημεία της Μακεδονίας ως προς την εικονογραφία, ενώ ως προς την τεχνική, με παλαιότερα μνημεία του Μυστρά και της Κρήτης.

Χαρακτηριστική και μοναδική στην περιοχή είναι η λατρεία του Αγίου Βάρβαρου, ενός πρώην πειρατή που ασκήτεψε κατά τον 9ο αι. κοντά στα λουτρά Τρύφου Ξηρομέρου.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, εκτός από τα παράλια του Ιονίου έντονη είναι η κατοίκηση στις ορεινές περιοχές του Ξηρομέρου, του Ζυγού και του Βάλτου. Σε όλη την περιοχή συναντούμε ναούς και

μοναστήρια που διακρίνονται για την ποικιλία των αρχιτεκτονικών τύπων και των μορφολογικών τους χαρακτηριστικών, η οποία, κατά την άποψή μας, μαρτυρεί επίδραση της αρχιτεκτονικής των Ιονίων, την επίδραση και ύπαρξη Ηπειρωτών μαστόρων αλλά και ντόπιων ή Ευρυτάνων τεχνιτών. Σε σχέση με την Ηπειρο και άλλες περιοχές, εδώ οι αρχιτεκτονικοί τύποι των ναών της βυζαντινής περιόδου εξακολουθούν να υπάρχουν και μέχρι τον 19ο αι., ενώ σε άλλες περιοχές στην Ελλάδα επιχοριάζει ο τύπος της μεγάλης τρίκλιτης ξυλόστεγης ή θολωτής βασιλικής. Η απουσία μεγάλων αστικών κέντρων αλλά και η διατήρηση των προτύπων των βυζαντινών ναών που σώζονται στην περιοχή θα πρέπει να ήταν οι λόγοι που διατήρησαν την κομψότητα των μεταβυζαντινών ναών. Μονόχωροι ναοί, τρίκλιτες ή μονόχωρες βασιλικές με τρούλο, σταυρεπίστεγοι, σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλο, αγιορείτικοι, ναοί σχήματος ελεύθερου σταυρού έχουν διασωθεί κατάσπαρτοι σε ολόκληρο το νομό. (Ναοί Παναγίας Βόνιτσας, Κελλάκι Γαβαλούς, Ι. Μ. Φωτμούς, Πάλαιρος, Άγιος Νικόλαος Αετού, Αγία Παρασκευή Μάνδρας, Παντοκράτορας Αγγελοκάστρου, ναοί Τρύφου και Σκουρτούς, Αγία Παρασκευή στα Παλιάμπελα, Άγιος Γεώργιος Ελληνικών, Παναγία Βαρετάδας, Αγία Παρασκευή Αιτωλικού, Μονή Ρέθα, Άγιος Γεώργιος Μπαμπίνης, Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου, Άγιος Ιωάννης Βομβοκούς, είναι από τα γνωστότερα μνημεία της εποχής, ενώ στον σταυρεπίστεγο ναό Παναγίτσας Αχιλλείου υψώνεται πάνω από το εγκάρσιο κλίτος τρουλοκαμάρα που φανερώνει επίδραση ακόμη και από τα παλαιοχριστιανικά μνημεία.

Συνέχεια στην 26η σελίδα

Στο Λεσίνι ή Παλιοκατούνα σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου, που χρονολογείται στην εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Το μνημείο είναι τρίκλιτη βασιλική με ανισομερή κλίση. Ο ναός υπολογίζεται ότι κτίστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα.

Συνέχεια από την 25η σελίδα

Στη ζωγραφική των μνημείων της περιόδου, ιδίως στον 16ο αι. και 17ο αι., παρουσιάζονται εξαιρετικά παραδείγματα όπως και η δυνατότητα μετάκλησης ονομαστών ζωγράφων για την αγιογράφιση των μνημείων. Ένα από αυτά είναι η ζωγραφική μέρους του καθολικού της μονής Μυρτιάς Τριχωνίδας, έργο του ζωγράφου Ξένου Διγενή από το Μουχλί της Αρκαδίας που ζωγραφίζει στην Κρήτη, αλλά και στην Ηπειρο στις αρχές του 16ου αι. Επίσης, στη Μονή Φωτμούς, όπου το 1589 ζωγράφισε από το Λινοτόπι Καστοριάς αγιογράφουν το εσωτερικό του ναού.

Ωραίες τοιχογραφίες σώζονται σε ναούς στα Σταμνά, στη Βομβοκού στην Ι.Μ. Καταφυγίου, στον Αετό, Αρχοντοχώρι και Δραγαμέστον και σε πολλούς ναούς και μοναστήρια που είναι αδύνατο να απαριθμηθούν.

Δείγμα ξυλογλυπτικής τέχνης του 18ου αι. αποτελούν το τέμπλο του Αγίου Νικολάου Αμπελακιώτισσας διά χειρός Αθανασίου, τα τέμπλα ναών της Βόνιτσας και του Αιτωλικού. Στην Αμπελακιώτισσα και την Παναγία Αιτωλικού σώζονται ονομαστοί χρυσοκέντητοι επιτάφιοι που χρονολογούνται στο 18ο αι.

Τελειώνοντας την ασθματική κυριολεκτικά αναφορά στη μακρόχρονη περίοδο, από τον 5ο έως τον 19ο μ.Χ. αι., στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας θα πρέπει να αναφέρει κανείς μια σειρά από οχυρωματικά και άλλα έργα της ύστερης Τουρκοκρατίας. Τέτοια μνημεία είναι μια σειρά κάστρα στην περιοχή του Ιονίου όπως π.χ. τα κάστρα Πλαγιάς και Περατιάς, τα κάστρα Ακτίου και

Οι δίδυμοι ναοί των Ταξιάρχων και του Αγίου Νικολάου, καθώς και ο ερειπωμένος παλαιότερος ναός της Αγίας Σοφίας κτίστηκαν κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του Θωμά Νικηφόρου Αγγέλου (1296) από τη μητέρα του Άννα Κατακουζηνή.

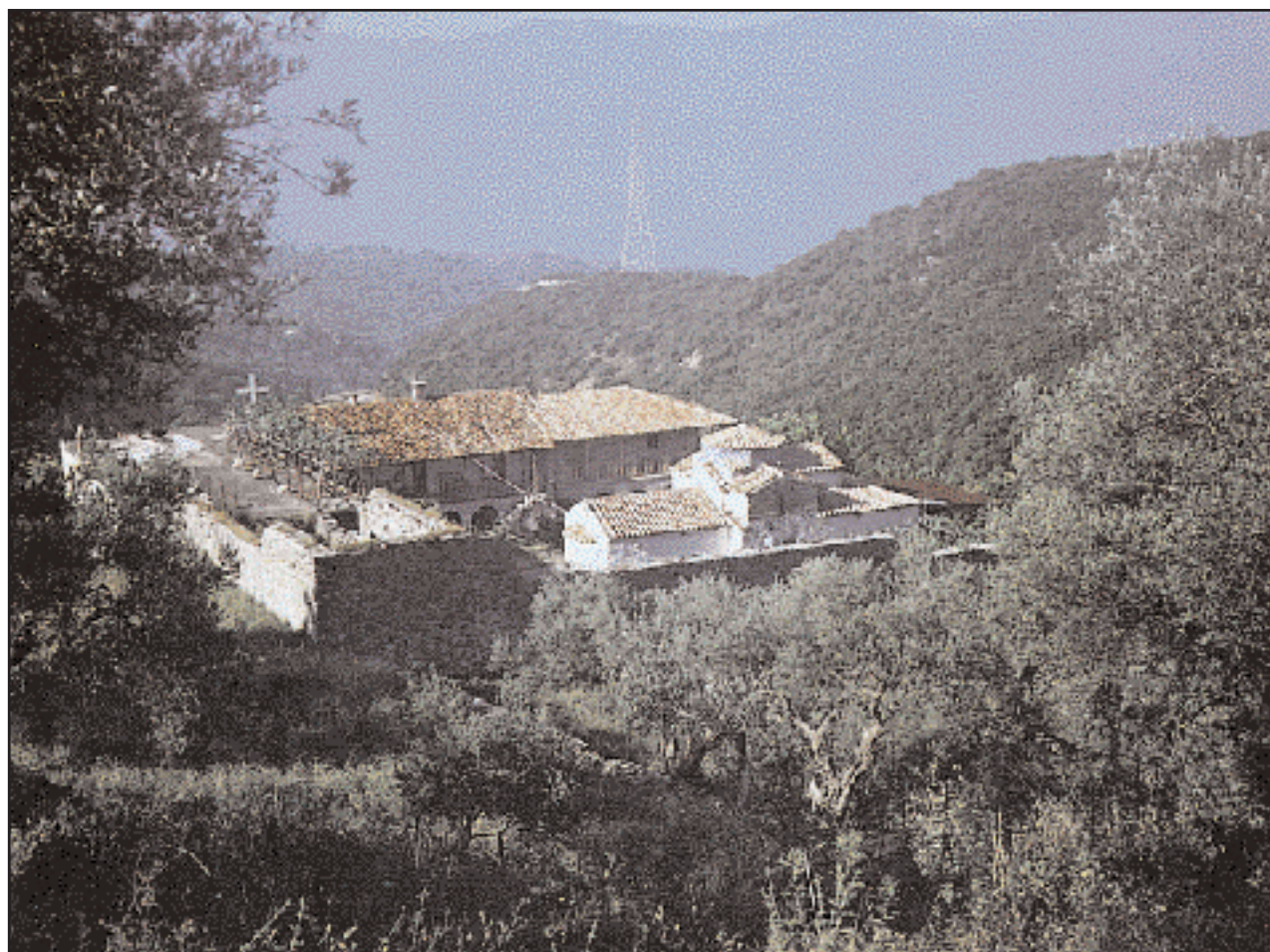
Αντιρρίου (το τελευταίο χρονολογείται ήδη από τον 15ο αι.) όπως και το μεγάλο υδραγωγείο στην περιοχή Σταμνάς τη βρύση του Αγάλ, στη Λεπενού και τα χαμένα γεφύρια του Αλάμπεη.

Αξίζει, όμως, να γνωρίσει κανείς από κοντά τη μεστή από ιστορία και φυσική ομορφιά περιοχή, καθώς και τον δυναμισμό και τη φιλοξενία των κατοίκων της που αναζητούν διαρκώς τη στήριξη της πολιτείας για τη

διάσωση της παράδοσης που εκφράζεται στα δρώμενα του Μεσολογγίου (Άγιος Συμεών), στα πανηγύρια, στις θεατρικές παραστάσεις σε αρχαία μνημεία, στην οργάνωση πολυάριθμων αρχαιολογικών συνεδρίων, στη λειτουργία αρχαιολογικών πολυάριθμων συλλόγων και σωματείων, ένα από τα οποία είναι η Αρχαιολογική Εταιρεία Αγρινίου.

Βασική βιβλιογραφία

- 1) *Αρχαιολογικό Δελτίο, Χρονικά passim*
- 2) *Α. Ορλάνδος* ΑΒΜΕ 1 (1935) 41-52 και 105-102 και ΑΒΜΕ 9 (1961) 43-112.
- 3) *Χ. Μπούρας, ο άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας* ΕΕΠΣΑΠΘ 3 (1968) 41-56.
- 4) *Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχή εις την Δυτικήν Στ. Ελλάδα και την Ηπειρο από τον τέλος του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αι.*
- 5) *Βέης ΝΑ ΒΝΖ 11 (1935) 179-188.*
- 6) *Σ. Κίτσας, ΕΕΣΜ 3 (1973) 21-64 και σχόλια σε ένα σγίλλιο του Ιωάννου Αποκαύκων, μητροπολίτη Ναυπάκτου (αφιέρωμα στη μνήμη Στυλ. Πελεκανίδη), Θεσ/νίκη 1983, 167-196.*
- 7) *Α. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτ/νία, Αθήνα 1985 και ΗΧ24 (1982) 121-129. Τόμος πρακτικών Α' Διεθνούς Αρχαιολ. Συνεδρίου Αγρινίου, Αγρίνιο 1989.*
- 8) *Κατσαρός «Ελληνικά» 30 (1977-78) 424-433 και 307-320, «Κληρονομία» 12 (1980) 367-388 και 13 (1981) 431-46.*
- 9) *Δ. Κωνσταντίνος, ΗΧ 23 (1981) 266-283.*
- 10) *Ευθ. Μαστροκόστας, Παλαιοχριστιανική βασιλική Δορυμού Βόνιτσας* ΑΑΑ 4 (1971) 185-192.
- 11) *Δημ. Λουκόπουλος, Η εν Αιτωλία Μ. Μυρτιάς* ΗΜΕ (1928) 301-313.
- 12) *Sustal Peter - Koder Joh. Nikopolis und Kephallenia* TIB (3) Wien 1981.
- 13) *Γ. Σοτηριάδης, Επετηρίς «Παρνασσός» τ. Ζ' (1903) σ. 208-215.*
- 14) *Nicol DM. The Despotate of Epirus, Osford 1957.*
- 15) *Γ. Λαμπάκης, ΔΧΑΕ 3 (1903) 97-99 και Εβδομάς Γ (1886) 282-283 και 310-311.*

Το Μοναστήρι της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας ή απλώς Μυρτιάς, με συνεχή ιστορία χιλίων χρόνων. Θεωρείται από τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας.

Το σπήλαιο Βαράσοβας

Η ιστορική και αρχαιολογική τεκμηρίωση του σπηλαίου Αγίου Νικολάου

Του **Αθανασίου Παλιούρα**

Καθηγήτρια της Φιλοσοφικής Ιωαννίνων
Διευθύντρια της Ανασκαφής

ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ απόκρημνη πλευρά του «ιερού βουνού» της Βαράσοβας του «Αγίου Όρους της Αιτωλίας», σε θέση που ελέγχει την είσοδο του Πατραϊκού κόλπου και φυλάσσεται από ξηράς από τον ορεινό όγκο της, σε υψόμετρο 80 περίπου μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας, ανοίγεται ευρύχωρο βραχοσκεπές σπήλαιο, στο εσωτερικό του οποίου σώζονται ερείπια βυζαντινού οργανωμένου ασκητικού οικοδομικού συγκροτήματος.

Η τοπική παράδοση διέσωσε το τοπωνύμιο «Αη - Νικόλας» και η λατρευτική συνείδηση των κατοίκων των γύρω χωριών διατήρησε την ιερότητα του χώρου, στο σχήμα ενός απλού λιθόκτιστου βωμού - εικονοστασίου, στο βάθος της σπηλιάς, όπου οι βοσκοί και οι ναυτικοί της γύρω περιοχής ανέβαιναν και άναβαν το καντήλι, τάζοντας στον Άγιο για τη ζωή τους.

Ο ίδιος χώρος «φιλοξενούσε» επί πολλά χρόνια τα κοπάδια των αγροκότσικων, που βόσκουν ακόμη στις χαράδρες της βραχώδους Βαράσοβας και έβρισκαν καταφύγιο στο εσωτερικό της σπηλιάς μεταβάλλοντας την σε μαντρί. Εκεί πριν οκτώ χρόνια με δυσκολία διέκρινε κανείς, κάτω από τα αλλεπάλληλα στρώματα κοπριάς και του σωρού από πέτρες, τα ίχνη ενός μικρού ναού και στο βάθος το εικόνισμα του Αη-Νικόλα.

Η ανασκαφή

Στα 1991, ερευνητική ομάδα του

Το σπήλαιο πάνω από τη θάλασσα του Πατραϊκού. Ο επισκέπτης, ξεκινώντας από το χωριό Κάτω Βασιλική με καΐκι, παραπλέοντας τη Βαράσοβα προς το Κρουονέρι και αφήνοντας στα δεξιά την αρχαία «αγχίαλο» Χαλκίδα, στη θέση Λιμνοπούλα, φτάνει σε ένα ορμίσκο που αποτελεί το μόνο σημείο προσέγγισης στο χώρο του σπηλαίου.

Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με επικεφαλής τον υπογράφοντα ανέλαβε τη συστηματική διερεύνηση, καθαρισμό και ανασκαφή του χώρου.

Το σπήλαιο του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στα δυτικά του χωριού Κάτω Βασιλική, όπου ανατολικά του η συστηματική ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων έφερε στο φως, στο λόφο της Αγ. Τριάδας, τεράστια Παλαιοχριστιανική Βασιλική που πε-

ριβάλλεται από βυζαντινό και υστεροκλασικό τείχος. Ξεκινώντας από την Κάτω Βασιλική με καΐκι, παραπλέοντας τη Βαράσοβα προς το Κρουονέρι και αφήνοντας στα δεξιά μας την αρχαία «αγχίαλο» Χαλκίδα, στη θέση Λιμνοπούλα, περνώντας τον απόκρημνο όγκο της Βαράσοβας, φτάνουμε σ' ένα φυσικό ορμίσκο όπου προσαράζει το καΐκι, ορμίσκο που αποτελεί το μόνο μέσο προ-

σέγγισης σ' αυτό το χώρο. Στο τέλος μιας απότομης ανηφορικής διαδρομής μέσα από τη χαράδρα φθάνουμε σε ένα στενό άνδηρο όπου οι λιθοσωροί και κάποια υπολείμματα τοιχοποιίας προϊδεάζουν για την αποκάλυψη που περιμένει τον ερευνητή-αρχαιολόγο και τον επισκέπτη-προσκυνητή στο εσωτερικό του σπηλαίου.

Με βάση τον όγκο των λιθοσωρών και τα ίχνη της τοιχοποιίας που σώζονται, ύστερα από τις πρώτες φάσεις της Ανασκαφής διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για ένα μοναστηριακό συγκρότημα φρουριακού χαρακτήρα, όπου ησύχαζε μια μικρή αδελφότητα στη διάρκεια δέκα αιώνων (9ος-18ος αι.).

Στο άνοιγμά του, ο επιβλητικός όγκος των διώροφων κελιών έφραζε εγκάρσια καθ' ύψος και κατά πλάτος το άνοιγμα του σπηλαίου, ενώ ένας εξωτερικός περίβολος στο μπροστινό χαμηλότερο διάζωμα έκλεινε διαμορφωμένο ευρύχωρο έξαρμα και δημιουργούσε χώρους για προσωρινό σταυλισμό ζώων.

Στο εσωτερικό, ακριβώς απέναντι από το διαβατικό, διαμορφώνεται το μικρό Καθολικό με τα προσκίσιματά του: δεξαμενή νερού, Τράπεζα, Δοχείο, Εστία-μαγειρείο, φούρνος.

Η εγκλείστρα

Στην οροφή της βραχοσκεπής, βορειοανατολικά του ναού, διανοί-

Συνέχεια στην 28η σελίδα

Ο μικρός ναΐσκος του Αγίου Νικολάου. Στην κόχη του ιερού η ανασκαφή αποκάλυψε την καρδιάσχημη βάση της Αγίας Τράπεζας, πάνω στην οποία πατούσε μικρός κίονας από πωρόλιθο, που έφερε την τετράγωνη Αγία Τράπεζα κατασκευασμένη από κίτρινο πώρινο λίθο.

Συνέχεια από την 27η σελίδα

γονται στο βράχο δύο βαθιές εσοχές, που αποτελούν φυσικές λαξεύσεις και ανέρχονται σε ύψος 16 μέτρων. Οι εσοχές συγκλίνουν και ενώνονται εσωτερικά στην κορυφή διαμορφώνοντας ένα δεύτερο μικρότερο σπήλαιο που χρησίμευε ως καταφύγιο σε περιόδους επιδρομών ή ως ησυχαστήριο για περισσότερη άσκηση, ένα είδος «εγκλείστρας». Απομεινάρια ξύλινου δοκαριού που σώζεται ως σήμερα σε κάποιο ύψος της μιας εσοχής και πολλές οπές και εξάρματα φανερώνουν τον τρόπο που ήταν προσαρμοσμένο ολόκληρο σύστημα ξυλοκατασκευής με τις κλίμακες ανόδου, όπως υπήρχαν στις αντίστοιχες εγκλείστρες της Παλαιστίνης.

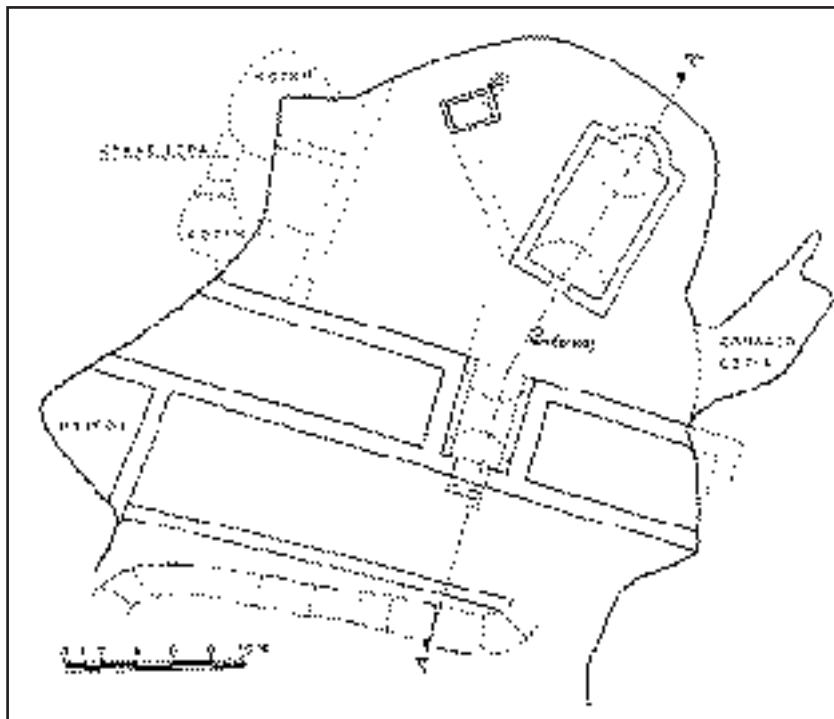
Στη βορειοδυτική γωνία του σπηλαίου όπου ο υψηλός εξωτερικός τοίχος των κελιών ακουμπούσε στο βράχο, σώζονται τα ίχνη ενός μακρόστενου οικοδομήματος, το οποίο, από τη θυρίδα που διασώζει στη νότια πλευρά του και τα άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία, μπορεί να ταυτιστεί με έναν μικρό τρίωροφονό μάλλον πύργο που χρησίμευε για φυλάκειο-θωρωρείο, παρατηρητήριο και διέθετε βοηθητικούς και άλλους αποθηκευτικούς ίσως χώρους. Από εκεί ο «πορτάρης» ήλεγχε όλο τον Πατραϊκό κόλπο κάτω (κυρίως για το φόβο πειρατών, που λυμάνονταν, όπως ξέρουμε από τις πηγές, τον Κορινθιακό και τον Πατραϊκό στη Βυζαντινή περίοδο), το μονοπάτι που οδηγούσε στο σπήλαιο και την είσοδο του μοναστηριού. Από τη σκάλα της εισόδου και το κεφαλόσκαλο προχωρούσε ο επισκέπτης μέσω του λιθόστρωτου διαβατικού, που με ελαφρά ανηφορική κλίση οδηγεί στο ναό. Μπροστά από το ναό, ο περιβάλλων χώρος παλκοστρώνεται με κανονικές τετράγωνες μαλτεζόπλακες και γύρω με μεγάλες λειασμένες ασβεστόπετρες.

Η Τράπεζα

Στη νοτιοδυτική πλευρά των κελιών, στο ισόγειο, σώζονται τα αρχιτεκτονικά λείψανα της Τράπεζας

Η είσοδος που οδηγεί στην «εγκλείστρα» του Αγίου Νικολάου, όπως έχει σήμερα διαμορφωθεί μετά την ανασκαφή.

Η κάτοψη του περίφημου σπηλαίου της Βαράσοβας στο εσωτερικό του οποίου σώζονται ερείπια βυζαντινού οργανωμένου ασκητικού οικοδομικού συγκροτήματος.

του μοναστηριού, που με είσοδο επικοινωνούσε με μικρότερο σπήλαιο, το οποίο βρίσκεται στα νότια του ναού και χρησίμευε ως Εστία-μαγειρείο.

Στα βορειοανατολικά της εσωτερικής αυλής αποκαλύπτεται ορθογώνια δεξαμενή που είναι χτισμένη και καλύπτεται εσωτερικά με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Εκεί μέσα απέρρεαν με σύστημα ξύλινων αγωγών τα νερά που συγκεντρώνονταν από τις στέγες των κελιών και από τις διάφορες σχισμές της βραχοσκεπής που στάζουν ως σήμερα δημιουργώντας πολλούς σταλαγμίτες. Το νερό περνούσε και μέσα από φυσικές διόδους στα βράχια της Βαράσοβας.

Εκτός από την Εστία στο εσωτερικό του μικρού σπηλαίου, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως, στη βορειοανατολική γωνία του σπηλαίου, κάτω από το άνοιγμα της εγκλείστρας, μια εντυπωσιακή κατασκευή που ταυτίζεται με το φούρνο του μοναστηριού: δωμάτιο πλακοστρωμένο με το φούρνο ακουμπισμένο στα ανατολικά του βράχου.

Εξάλλου η ανασκαφική έρευνα, που επιτελείται στο εσωτερικό του σπηλαίου εδώ και έξι χρόνια, έχει αποκαλύψει εκτός από τα κινητά ευρήματα (κεραμική εφυσλημένη, θραύσματα γυάλινων δοχείων, νομίσματα, οστέινα αντικείμενα, μεταλλικά) και μια σειρά από τοιχοποιίες, διαφόρων εποχών που σχηματίζουν την εικόνα του μοναστηριακού συγκροτήματος κατά τις διάφορες χρονικές στιγμές όπου η αφετηρία μπορεί να τοποθετηθεί στον 9ο αι. και η εγκατάλειψή του στον 17ο ή 18ο αιώνα.

Το Καθολικό

Προς το νότιο άκρο του σπηλαίου, σε σημείο όπου λόγω του ύψους της βραχοσκεπής επιτρέπει την ύψωση κτίσματος, αποκαλύφθηκε το Καθολικό του μοναστηριού, ένας μικρός μονόχωρος ναός, χτισμένος με ντόπιες ασβεστόπετρες και ισχυρό συνδετικό κονίαμα, με την παρεμβολή ξυλοδεσιών, καθώς και πλίνθων στους ενδιάμεσους αρμούς.

Ο ναός ως το 1991 καλύπτοταν από τα υπερκείμενα υλικά δομής (πέτρες, κόκκινους πλίνθους, σχιστόπλακες γείσου και κεραμίδια στέγης) καθώς και παχύ στρώμα κοπριάς. Ο σταδιακός καθαρισμός έφερε στο φως το εσωτερικό του, χαμηλότερο από την επιφάνεια του εσωτερικού αύλιου χώρου κατά δύο σκαλοπάτια, όπου διακρίνονται καθαρά τα μέρη που τον αποτελούν. Στην κόγχη του ιερού, η ανασκαφή αποκάλυψε την καρδιάσχημη βάση της Αγίας Τράπεζας, πάνω στην οποία πατούσε μικρός κίονας από πωρόλιθο που έφερε την τετράγωνη Αγία Τράπεζα κατασκευασμένη από κίτρινο πώρινο λίθο.

Κατά τη συστηματική έρευνα των τριών πρώτων χρόνων (1991-1994) οι επιστημονικοί συνεργάτες της ανασκαφής και οι φοιτητές μάζευσαν κομμάτι - κομμάτι όλα τα θραύσματα της Αγίας Τράπεζης, η οποία τελικά

συναρμολογήθηκε και αφού έγινε η προετοιμασία, με τη βοήθεια του συντηρητή της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Πατρών, Λεωνίδα Παυλάτου, στήθηκε ξανά στην αρχική της θέση.

Θωράκια τέμπλου

Το ιερό χωρίζεται από τον υπόλοιπο ναό με έναν στυλοβάτη, πάνω στον οποίο προσαρμόζονταν τα δύο μεσοβυζαντινά μαρμαρίνα θωράκια, τα οποία έφεραν άκομφο χαρακτό διάκοσμο. Μεγάλα αποτμήματα των θωρακίων βρέθηκαν «κατά χώρα» στο εσωτερικό της σπηλιάς και περιμένουν τη συμπλήρωση και την αναστήλωση του τέμπλου.

Τμήμα του δαπέδου του ναού είναι καλυμμένο από τετράγωνα, κανονικά διατεταγμένες, μαλτεζόπλακες, ένα άλλο τμήμα συμπληρώθηκε από αυτές που βρέθηκαν στα ερείπια, ενώ κατά μήκος του νοτίου, βορείου και δυτικού τοίχου σώζονται οι χτιστές βάσεις από τα στασίδια του ναού.

Το δάπεδο του ναού, όπως προαναφέρθηκε, είναι χαμηλότερο από το επίπεδο της αυλής κατά δύο σκαλοπάτια. Τα υπολείμματα των σκαλοπατιών αυτών βοήθησαν στην ανακατασκευή τους.

Πίσω από το ιερό του ναού και μέχρι το φυσικό βράχο υπήρχε το Κοιμητήριο, όπου αποκαλύφθηκαν τάφοι μονώροφοι και δώροφοι με σκελετούς, ανακομιδές με πολλούς σκελετούς και κάρες, ενώ το ασβεστόυχο έδαφος φανερώνει την επί πολλούς αιώνες χρήση του χώρου για ταφές. Τομή στον ίδιο χώρο, ακριβώς στην εξωτερική νοτιοανατολική γωνία του ναύσκου και σε βάθος δύο περίπου μέτρων από την επιφάνεια, έφερε στο φως ταφή σε πιθάρι των προϊστορικών χρόνων. Η ταφή δείχνει ότι στο σπήλαιο υπήρχε ζωή ήδη από την προϊστορική εποχή.

Χρονολόγιο

Με βάση τα έως τώρα κινητά ευρήματα, εφυσλημένη κεραμική αλλά και ολόκληρα διακοσμημένα αγγεία και πιάτα 16ου-18ου αιώνα, χοντρή μονόχρωμη κεραμική 13ου-15ου αι., ακέρατος εφυσλημένος και κομψός μικρός λέβητας 10ου-12ου αι., γυαλιά μεσοβυζαντινά, νόμισμα τεταρτηρό Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180), αποτμήματα μαρμαρίνων μεσοβυζαντινών θωρακίων προσκτισμάτων, και σε συνδυασμό με τη μοναστική άνθιση που παρατηρείται στο Άγιον Όρος της Βαράσοβας κατά τους μεσοβυζαντινούς αιώνες (9ο-12ο) έως και την όψιμη Τουρκοκρατία, συμπεραίνουμε ότι το σπήλαιο του Αγίου Νικολάου Νότιας Βαράσοβας άκμασε ως λατρευτικό και ησυχαστικό κέντρο καθ' όλη τη διάρκεια δέκα αιώνων και πλέον (9ος-18ος). Πρόκειται για τη μοναδική αυτού του είδους Εγκλείστρα που ανακαλύφθηκε στον ελλαδικό χώρο και παρ' όλη την ερειπίωδη κατάσταση, στην οποία βρίσκεται, εντυπωσιάζει με την οργάνωση που φαίνεται ότι διέθετε, τον φρουριακό χαρακτήρα και τη διάρκεια λειτουργίας.

Κάστρα και φρούρια

Περισσότερα από 60 κάστρα αναδεικνύουν την περιοχή σε ένα απέραντο μουσείο οχυρωματικής τέχνης

Του Δημήτρη Σωκράτη
Παπακωνσταντίνου

Αρχιτέκτονας

«Το Τριζαρόδοκαστρο τό 'χε τον παλαιό καιρό ένα βασιλόπουλο πεντάμορφο. Τον έλεγαν Ανήλιαγο, γιατί δεν έπρεπε να το ιδεί ο ήλιος, άμα το 'βλεπε θα πέθαινε. Είχε λοιπόν ένα υπόγειο παλάτι και εκεί έμενε. Αυτό αγαπούσε την κυρα Ρήνη, που 'χε το κάστρο της, της κυρα Ρήνης το κάστρο, κι όταν ερχόταν η νύχτα, περνούσε τον ποταμό και πήγαινε και την αντάμωνε. Εκείνη που έβλεπε πως δεν έμενε όλη τη νύχτα μαζί της, γιατί πολύ προτού να ξημερώσει σηκωνόταν κι έφενγε, αποφάσισε να τον ξεγελάσει και να τον κρατήσει περισσότερο. Εδιάταξε λοιπόν κι έσφαξαν όλα τα κοκόρια. Ο Ανήλιαγος έτσι δεν κατάλαβε την ώρα που πέρασε. Αλλά όταν έφηνγε, μόλις έφτασε στον ποταμό να περάσει, εφάνη ο ήλιος, κι αυτός πέθανε».

(Ν. Πολίτης «Παραδόσεις», από το βιβλίο του Ι. Γκίκα).

Ο ΜΥΘΟΣ αυτός συνδέει στο λαϊκό νου δύο αντίπαλες πόλεις της αρχαιότητας, την Αιτωλική Πλευρώνα και τις Ακαρνανικές Οινιάδες. Τέτοιοι μύθοι για πύργους με ξωτικά, για ποντίκια που έβγαιναν από θεόρατες πέτρες με χρυσά νομίσματα στα δόντια τους και τοπωνύμια όπως γυφτόκαστρο, κωλόπυργος, παλιοκούλια, παλιόκαστρο κ.ά., φανερώνουν το δέος που προξενούσαν στον απλό άνθρωπο τα κυκλώπειων διαστάσεων τείχη που ερειπωμένα δεσπόζουν σχεδόν σε κάθε βουνοκορφή και λόφο της Αιτωλοακαρνανικής γης. Πράγματι, η Αιτωλοακαρνανία έχει περισσότερα από 60 κάστρα από την αρχαιότητα μέχρι την όψιμη τουρκοκρατία, με την Ακαρνανία να συγκεντρώνει τον συντριπτικό αριθμό, σε βαθμό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως απέραντο μουσείο οχυρωματικής τέχνης.

Τα αρχαία τείχη

Η οχύρωση πολυάριθμων θέσεων στην αρχαιότητα πρέπει να αναχθεί στην οικονομική και κοινωνική οργάνωση των δύο συγγενών «εθνών» της Αιτωλοακαρνανίας, Ακαρνάνες και Αιτωλούς, στις συνεχείς πολεμικές αντιπαραθέσεις και τη σύναψη τοπικών ή ευρύτερων συμμαχιών. Από την άλλη, η οχύρωση των μεγαλύτερων πόλεων και πολισμάτων οφείλεται στη στρατηγική τους θέση ως προς τις αρχαίες οδούς, χερσαίες και θαλάσσιες, αφού η Αιτωλοακαρνανία αποτελούσε έναν από τους τελευταίους σταθμούς των πλοίων προς την Πελοπόννησο και την Ιταλία.

Η έλλειψη ικανών ιστορικών πηγών δυσχεραίνει τη χρονολόγηση

Αρχαία Πλευρώνα. Διακρίνεται η κλίμακα ανόδου στο διάδρομο πάνω στο τείχος που συνέδεε τους πύργους, ο επονομαζόμενος περίδρομος ή περίπατος ή περίοδος (φωτ.: Δημήτρης Σ. Παπακωνσταντίνου).

των οχυρώσεων. Η μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα και η σχετική απουσία επιγραφικών μνημείων αποτελούν περαιτέρω εμπόδιο στην ασφαλή ταύτιση αρχαίων τοπωνυμίων και θέσεων. Από τα ελάχιστα ιστορικά στοιχεία διαφαίνεται ότι πολλές αιτωλικές πόλεις ήταν οχυρωμένες ήδη κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και οπωσδήποτε κατά την περίοδο της ακμής τους, στον 3ο και 2ο αιώνα, με την ίδρυση του Κοινού των Ακαρνάνων και της Αιτωλικής Συμπολιτείας αντίστοιχα. Μεγάλες περιτειχίσεις έγιναν μετά την κατάκτηση της Αιτωλοακαρνανίας από τον Φίλιππο τον Ε' (218 π.Χ.). Μετά τη Ρωμαϊκή κυριαρχία και την αναγκαστική μεταφορά όλου του πληθυσμού της Ακαρνανίας στη Νικόπολη και της Αιτωλίας στην Πάτρα, ακολουθεί η ερήμωση των οχυρών θέσεων για περίπου δεκατέσσερις αιώνες.

Πολυμορφία

Τα τείχη παρουσιάζουν μια πολυμορφία σε ό,τι αφορά το μέγεθος, τη θέση και τη στρατηγική σημασία τους. Τα σπουδαιότερα αφορούν περιτειχίσματα μεγάλων πόλεων με ακρόπολη στο ψηλότερο σημείο του λόφου, όπως η Πλευρώνα (Μεσολόγγι), παλαιά και νέα, και η Καλυδώνα (Ευηνοχώριο) στην Αιτωλία και οι Οινιάδες (Κατοχή), Κεκροπία (Πωγωνία), Αμφιλοχικό Αργος και Λιμναία (Αμφιλοχία), Στράτος (Στράτος), Θύρρειο (έδρα του Κοινού των Ακαρνάνων) στην Ακαρνανία. Σε

δεύτερη κατηγορία έρχονται περιτειχίσματα μικρότερων πόλεων –πολισμάτων– όπως οι αιτωλικές Θέρμο (έδρα του Κοινού των Αιτωλών) και Βουκάτιο (Παραβόλα) και οι Ακαρνανικές Σαυρία (Παλιομανίνα), Αλυζία (Μύτικας), Ρούγα, Μητρόπολις (Ρίγανη), Μεδεών (Κατούνα), Ανακτόριο (Βόνιτσα), Αγρίνιο (Αγρίνιο) Ηράκλεια (;) (Παλιάμπελα), Αστακός (Αστακός) κ.ά. Μια τρίτη κατηγορία αποτελούν στρατιωτικοί προμαχώνες ή μικρά οχυρά όπως η Κρήνη (;) (Παλιαυλή Αμφιλοχίας), το Ρύγχος (;) (Πελεγρινιατσά), Χαλκίς (;) (Κάτω Βασιλική), κ.λπ. Στην τελευταία κατηγορία ανήκουν απλοί, μεμονωμένοι πύργοι–παρατηρητήρια, οι λεγόμενες «φρυκτωρίες», για την έγκαιρη προειδοποίηση εχθρικής επέλασης των πόλεων της ενδοχώρας με φωτιές ή και σήματα με ασπίδες, όπως ο Πύργος (Ποταμούλα), στην αριστερή όχθη του Αχελώου, και το Πυργί (Παναγούλα Μύτικα), στο στενό πέρασμα των Ακαρνανικών που οδηγεί στην ενδοχώρα.

Η έλλειψη συστηματικής αποτύπωσης κάνει εξαιρετικά δύσκολη την τυπολογική ταξινόμηση των αρχαίων οχυρώσεων από πλευράς γενικού σχεδίου. Φαίνεται, όμως, ότι σε γενικές γραμμές ακολουθείται το ακανόνιστο σχήμα σε κάτοψη που υπαγορεύεται από τη μορφολογία του εδάφους. Παράλληλα γίνεται συνδυασμός της τεχνικής οχύρωσης με τη φυσική, με εκμετάλλευση όλων των κρημνωδών και απότομων τμημάτων, βάλτων, ποταμών ή χειμάρρων

και θαλάσσης. Τα πλεονεκτήματα αυτού του συστήματος ως προς την άμυνα, δηλαδή η προσβολή του εχθρού από πολλά σημεία, αναφέρονται και από τον Βιτρούβιο.

Οινιάδες

Οι Οινιάδες, με τον περίπου επτά χιλιομέτρων περίβολο των τειχών, τους εντυπωσιακότατους πύργους και τις 12 πύλες, αποτελούν ίσως το σημαντικότερο καστρικό μνημείο της Αιτωλοακαρνανίας. Εδώ η τέχνη της περιτειχίσης φτάνει στο απόγειό της. Από τη μια πλευρά ο Αχελώος και από την άλλη η λίμνη Μελίτη, που σήμερα έχει προσχωθεί από τον Αχελώο, καθιστούσαν τις Οινιάδες απρόσβλητες. Το τείχος ελίσσεται περιβάλλοντας πέντε λόφους, το λιμάνι της πόλης, που μέσω διαύλου οδηγούσε στον Αχελώο και από εκεί στο Ιόνιο, καθώς και το νεώριο (ναυπηγείο / επισκευές πλοίων).

Ο Αχελώος, με το μεγάλο πλάτος και την ελώδη κοίτη του, αποτελούσε το ανατολικό φυσικό όριο και της αρχαίας Στράτου. Το ισχυρότερο φρούριο της Ακαρνανίας κατά τον Θουκυδίδη, που περιέβαλε την πρωτεύουσα των Ακαρνάνων, είχε σχήμα πετάλου με τα δύο σκέλη να καταλήγουν στον Αχελώο. Ενα εγκάρσιο τείχος έκοβε την πόλη στα δύο καθιστώντας τη συνολική κατάληψή της σχεδόν ανέφικτη.

Το βασικό χαρακτηριστικό των οχυρώσεων της Ακαρνανίας και της Αιτωλίας είναι η εναλλαγή τειχούς

Συνέχεια στην 30ή σελίδα

Συνέχεια από την 29η σελίδα

και πύργων. Οι πύργοι αποτελούν και τα εντυπωσιακότερα τμήματα των οχυρώσεων και επέτρεπαν την προσβολή του εχθρού από ψηλά. Με την εξέλιξη της πολιορκητικής τέχνης, οι πύργοι αυξάνονται σε ύψος προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις πολιορκητικές μηχανές και τις στρατηγικές πολιορκίας που αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό μετά τους κατακτητικούς πολέμους του Μ. Αλέξανδρου.

Οι πόλεις της Πλευρώνας

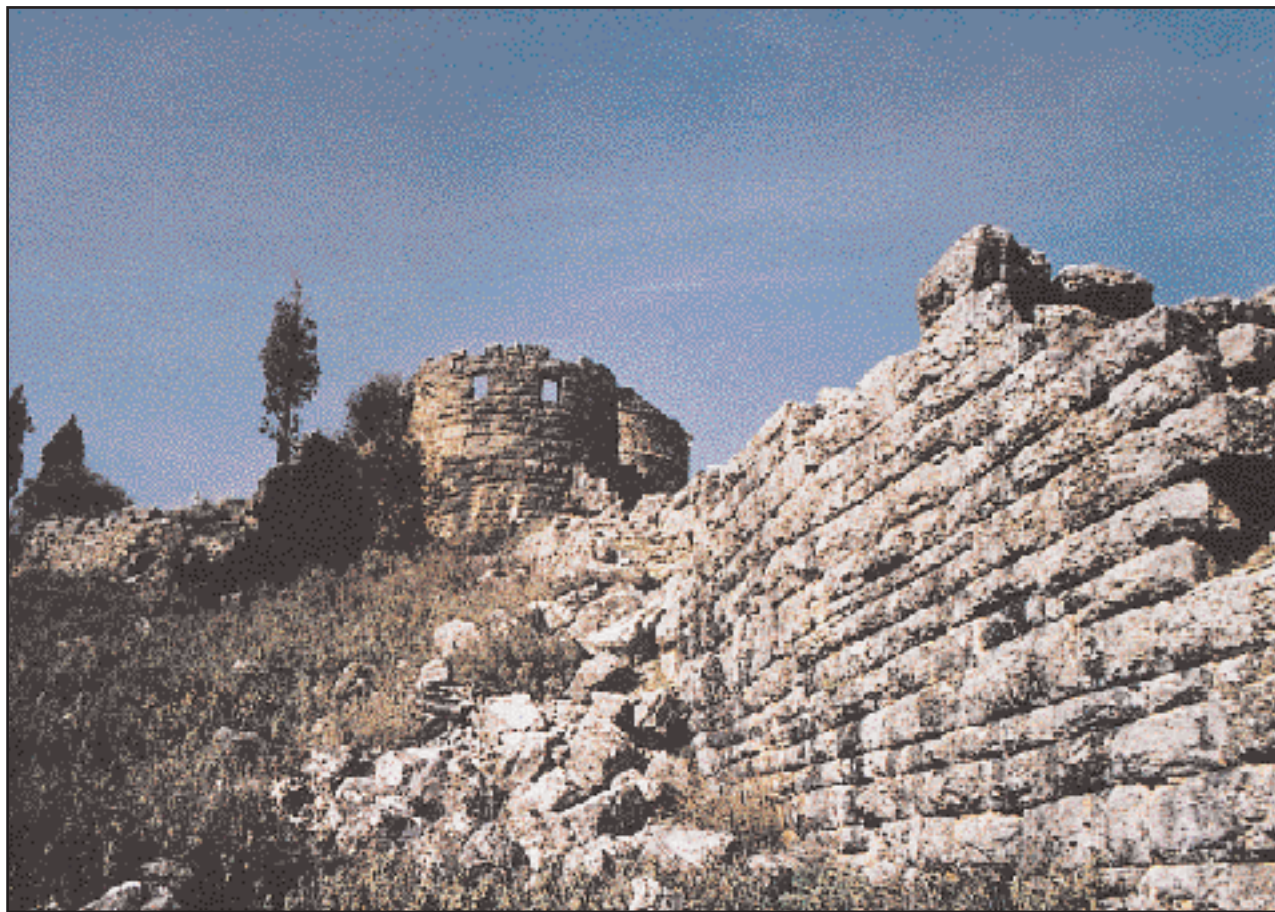
Η νέα Πλευρώνα, για παράδειγμα, χτισμένη στην κορυφή ενός λόφου που δεσπόζει της λιμνοθάλασσας του Μεσολογγίου, περιβάλλεται από ένα εκ των καλύτερα σωζόμενων τειχών σε όλη την Ελλάδα. Το τείχος, μήκους 3 χλμ., διακόπτεται από 25 πύργους ανά 30-70 μέτρα και καταλήγει στην οχυρωμένη ακρόπολη με 11 πύργους. Επτά πύλεις επέτρεπαν την είσοδο στο εσωτερικό. Σε μερικά σημεία σώζεται τμήμα τείχους ύψους 15 δομών.

Οι πύργοι ήταν τετράγωνοι ή τραπεζοειδείς σε κάτοψη. Στο Αμφιλοχικό Άργος διακρίνονται μέχρι δώδεκα διαφορετικοί τραπεζοειδείς τύποι κατόψεων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι ειδικές κατασκευές που θεμελιώθηκαν σε αρχιτεκτονική συνάφεια με τα τείχη. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το νεώριο των Οινιάδων και το μικρό θέατρο της Πλευρώνας, στο οποίο τα τείχη παίζουν το ρόλο της σκηνής.

Χαρακτηριστικό της πολυμορφίας των τειχών αποτελούν οι πύλεις. Οι πιο μικρές από αυτές, οι κρυφές, είναι ανοιγμένες κατευθείαν στην παρειά του τείχους, ενώ οι κεντρικές τοποθετούνται σε εσοχή που ορίζεται από ένα ή δύο πύργους, ή σε οδοντωτή μετατόπιση του τείχους. Πολλές πύλεις γεφυρώνονται με οριζόντιους ορθογώνιους μονόλιθους, άλλες με δυο εκφοριακά τοποθετημένους λίθους που σχηματίζουν από την κάτω πλευρά τους τόξο, και άλλες με τόξο κατασκευασμένο από θολίτες.

Για την κατασκευή των τειχών χρησιμοποιούνται ντόπιοι λίθοι, κυρίως ασβεστόλιθοι και ψαμμίτες, μια και όλη η περιοχή χαρακτηρίζεται από το βραχώδες έδαφος. Τα τείχη χτίζονται είτε με το πολυγωνικό είτε με το ανισόδομο σύστημα. Στο ακανόνιστο πολυγωνικό ή κυκλώπειο ή και πελασγικό σύστημα, που από λάθος μπορεί κανείς να το θεωρήσει μυκηναϊκό, πολυγωνικοί λίθοι μεγάλων διαστάσεων, μέχρι και δέκα πλευρών στη όψη, πλέκονται μεταξύ τους με εντυπωσιακή κατασκευαστική τελειότητα, αφού είναι τέτοια η συνοχή τους που δεν επιτρέπουν ούτε στη λάμα μαχαιριού να εισχωρήσει στον αρμό. Στο ανισόδομο σύστημα, ορθογώνιοι ή τραπεζοειδείς τετράπλευροι λίθοι τοποθετούνται σε οριζόντες στρώσεις ανόμοιου πάχους και με τους οριζόντιους αρμούς συνεχείς ή ασυνεχείς, ενώ ποι-

Αρχαίο Βουκάτιο (Παραβόλα). Μια σπάνια μορφή κυκλικού πύργου του τείχους που δεσπόζει της λεκάνης της Τριωνίδας, έργο πιθανόν του 4ου π.Χ. αιώνα (φωτ.: Ιστορική Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Ελλάδας. Από το βιβλίο «Αιτωλοακαρνανία, Τόποι – Μνημεία – Ιστορία»).

Η Πύλη που επέτρεψε την είσοδο από το Νεόκαστρο στην Βροντόλακα στο Κάστρο της Ναυπάκτου. Διακρίνεται η ζεματίστρα για την «κατάλληλη» υποδοχή των επιτιθεμένων. Η ανάγλυφη βάση της πιθανόν να προέρχεται από προγενέστερο ενετικό υπέρθυρο (φωτ.: Ν. Βασιλάτος).

κίλει ο βαθμός επεξεργασίας της εξωτερικής πλευράς, από την άγρια μέχρι την επιμελώς επεξεργασμένη.

Σύστημα δόμησης

Το κυκλώπειο ή πελασγικό είναι το αρχαιότερο από τα συστήματα δόμησης. Οι μηχανικοί της αρχαιότητας όμως δεν δίσταζαν να χρησιμοποιήσουν και τα δύο συστήματα, είτε πρόκειτο για συμπλήρωμα ή επισκευή είτε για νέα κατασκευή. Στην Πλευρώνα, για παράδειγμα, ενώ η εξωτερική πλευρά τείχους χτίστηκε με ορθογώνιους λίθους, η εσωτερική δομήθηκε με πολυγωνικούς. Η χρήση των δύο συστημάτων στο ίδιο τείχος είχε να κάνει, κατά τα φαινόμενα, με την ίση αποτελεσματικότητα τους από πλευράς σταθερότητας και αντοχής, ενώ αντίθετα για τους πύργους που απαιτούνταν μεγαλύτερη ευστάθεια, λόγω και του μεγαλύτερου ύψους, υιοθετήθηκε το ανισόδομο. Η κυριαρχία όμως του πολυγωνικού οφειλόταν στο ότι είναι πιο οικονομικό και πιο γρήγορο από κατασκευαστικής πλευράς σε σχέση με το ανισόδομο, το οποίο απαιτούσε περισσότερη αφαίρεση υλικού και περισσότερο χρόνο προκειμένου ένας άμορφος βράχος να μετατραπεί σε ορθογώνιο λίθο.

Βυζαντινά – Ενετικά

Η επόμενη οχυρωματική περίοδος αρχίζει από τον 13ο αιώνα, με τη δημιουργία του Δεσποτάτου της Ηπείρου που εξαπλώνεται μέχρι την Αιτωλοακαρνανία. Την εποχή αυτή δημιουργούνται τα κάστρα του Αγγελόκαστρου, του Αετού, του Βάρνακα, του Δραγαμέστου, του Εμπεσσού, της Βόνιτσας και της Ναυπά-

κτου. Πολλά θα καταστραφούν κατά την επέλαση των Τούρκων εκτός της Βόνιτσας και της Ναυπάκτου, που θα παραμείνουν σε χρήση παρά τη συνεχή αλλαγή κυριαρχίας.

Στη μακρόχρονη αντιπαράθεση Ενετών και Τούρκων για τον έλεγχο των θαλασσιών οδών, και συγκεκριμένα για την είσοδο στον Κορινθιακό και τον Αμβρακικό κόλπο, θα προκύψουν νέες οχυρωματικές θέσεις. Ετσι δημιουργούνται μικρής κλίμακας οχυρά, όπως το κάστρο της Ρούμελης (τέλη του 15ου αιώνα) στο Αντίρριο, που μαζί με το κάστρο του Ρίου στην Πελοπόννησο αποτελούσαν τα «Μικρά Δαρδανέλια», του Ακτίου (αρχές 18ου) απέναντι από την Πρέβεζα, καθώς και τα τουρκικά κάστρα του Γρίβα, του Τεκέ και της Πλαγιάς στο δίαυλο μεταξύ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας. Οι θέσεις αυτές αποτελούν στρατηγικά σημεία ελέγχου της διέλευσης των πλοίων, η οποία γίνεται αναγκαστικά εντός του βεληνεκού των πυροβόλων. Πολλά από αυτά τα κάστρα θα παίξουν σημαντικό ρόλο κατά την Επανάσταση του '21, με σημαντικότερο το ήσσονος όμως σημασίας από αρχιτεκτονικής άποψης και κλίμακας «τείχος» του Μεσολογγίου.

Τα βυζαντινά κάστρα, εκτός από τις περιπτώσεις που θεμελιώθηκαν πάνω σε αρχαίες κατασκευές, χτίστηκαν με πέτρες μικρών διαστάσεων, τούβλα και κεραμίδια. Εδώ κυριαρχεί το μεγάλο ύψος, που η αντοχή του εξασφαλίζεται από τη χρήση κονιάματος, πράγμα που απουσιάζει παντελώς από τα τείχη της αρχαιότητας. Οι πύργοι, τραπεζοειδούς ή τετράγωνης κάτοψης, αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία του όλου συστήματος, που η κορυφογραμμή του στέφεται με επάλξεις.

Κατασκευαστικές προσιμίες

Στο κάστρο της Βόνιτσας, το Κάρλελι, μπορεί να διακρίνει κανείς από την μορφή της τοιχοποιίας, όλες τις

Θολωτή πύλη των αρχαίων Οινιάδων. Σφηνοειδείς ασύμμετροι λίθοι γεφυρώνουν το άνοιγμα που λοξεύει ως προς τα τείχη και τον παρακείμενο πύργο (φωτ.: Δημήτρης Σ. Παπακωνσταντίνου).

ιστορικές φάσεις από το Βυζάντιο και την Ενετοκρατία μέχρι την Επανάσταση. Ο ελλειψοειδούς σχήματος προμαχώνας περιβάλλει τον κεντρικό περίβολο με ένα αμυντικού χαρακτήρα κτίριο στο εσωτερικό του. Τετράγωνοι και κυκλικοί πύργοι που απολήγουν σε πολεμίστρες συμπλήρωναν τη φυσική οχύρωση και την προστασία του τείχους από τον βάλο στα δυτικά και τη θάλασσα στα βόρεια και ανατολικά.

Η ενετική καστρική τέχνη μετέτρεψε επίσης μικρής έκτασης περιτειχίσεις σε απόρθητα φρούρια. Πυραμιδοειδείς βάσεις και στιβαρότητα που να αντέχει την προσβολή από τα εχθρικά πυροβόλα, καθώς και σχετική κανονικότητα κάτοψης είναι τα βασικά χαρακτηριστικά των τειχών με ειδικές προβλέψεις για τα κανόνια και τις επάλξεις. Ανάγλυφα οικοδομητικά μοτίβα πάνω από τις κε-

ντρικές πύλες στόλιζαν τα ενετικά κάστρα, σε αντίθεση με την απουσία διακόσμησης στα κάστρα της αρχαιότητας.

Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά συγκεντρώνονται στον ισχυρότερο προμαχώνα του χριστιανικού κόσμου κατά τον Capelleto (Strovia della repubblica di Venezia, Tom VI, σελ. 365), στη Ναύπακτο, που αποτελεί ένα μοναδικό κάστρο ως προς τη μορφολογία του και την αμυντική του θωράκιση. Οχυρωματική θέση από την αρχαιότητα, διαμορφώνεται σε πέντε επίπεδα με αντίστοιχους περιβόλους και με αμφιθεατρική διάταξη προς τη θάλασσα. Ξεκινώντας από την περιοχή του λιμανιού, τον Βροντόλακα, και περνώντας διαδοχικά από το Νεόκαστρο, το Ουραμάσιο και το Περιτόριο, καταλήγει κανείς στην Ακρόπολη. Τα δύο ακραία σκέλη καταλήγουν συγκλίνοντας στο σημερινό γραφικό λιμάνι. Τμή-

ματα του κάστρου ανάγονται στο Βυζάντιο, ενώ η τελική του μορφή είναι ενετική με αλληπάλληλες επισκευές και προσθήκες, τόσο ενετικές όσο και τουρκικές. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι η αμυντική θωράκιση της Ναυπάκτου την κατέστησε απόρθητη από κατακτητές και η αλλαγή κυριαρχίας ήταν πάντοτε αποτέλεσμα συνθηκολόγησης.

Ατενίζοντας τα τείχη της Αιτωλοακαρνανίας, μιας γης που πολύ συχνά πλήττεται από σεισμούς και μετατρέπεται σε ερείπια όλες τις ανθρωπίνες κατασκευές, δεν μπορεί κανείς παρά να υποκλιθεί τόσο στη γνώση όσο και στην κατασκευαστική διαίσθηση των αρχαίων μηχανικών και τεχνιτών, τα έργα των οποίων στέκονται σήμερα όρθια χωρίς να έχουν στηριχθεί σε πολύπλοκα προγράμματα ηλεκτρονικών υπολογιστών. Με μόνο υλικό την πέτρα δημιούργησαν οικοδομήματα όχι μόνο άξια θαυμασμού αλλά και γνώσης για το πώς μια «βαρεία» κατασκευή μπορεί να προσαρμοστεί στο τοπίο χωρίς να προσβάλλει ούτε την αισθητική ούτε την Τέχνη, αλλά ούτε και την τεχνική.

Βιβλιογραφία

- Αιτωλοακαρνανία: Τόποι - Μνημεία - Ιστορία*, Εκδοση Ιστορικής - Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδας, Αγρίνιο 1995.
- Αιτωλοακαρνανία, Φυσικό περιβάλλον, ιστορία, μνημεία, οικολογικές και πολιτιστικές διαδρομές*, ΤΕΔΚ Ν. Αιτωλοακαρνανίας, ΕΕΤΑΑ, Β' Εκδοση, Αθήνα 1997.
- Βασιλάτος, Ν.* «Κάστρα της Ελληνικής Γης», Εκδ. Μπλάτερ 1991.
- Γκίκας Γιάννης*, «Κάστρα Ταξίδια», Εκδόσεις Αστήρ, Αθήνα 1990.
- Κολωνάς, Λάζαρος*: «Τα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας κατά την υλοποίηση της Προγραμματικής Σύμβασης του Αμβρακικού», ΠΥΡΦΟΡΟΣ, τεύχος 27, Ιαν. - Φεβρ. 1997, σελ. 49-83.
- Lawrence, A.W.* «Greek Architecture», Penguin Books, 3rd Edition 1973.
- Μπούρας, Χαρ. Θ.*, «Μαθήματα ιστορίας της Αρχιτεκτονικής», Τομ. 1, Θεσσαλονίκη 1968.
- Παραδείσης, Αλεξ.*, «Φρούρια και κάστρα της Ελλάδος», Τομ. 2, Δυτική και Κεντρική Ελλάδα - Ηπειρος - Πελοπόννησος, 1983.

Πάνω σε λόφο που δεσπόζει του κολπίσκου του Αμβρακικού και στέφει την πόλη της Βόνιτσας, πνιγμένο από ευκάλυπτους, πεύκα και λεύκες, το κάστρο της Βόνιτσας διατήρησε τη σημαντική του θέση στη πολυτάραχη περίοδο από τον 13ο αιώνα έως και την Επανάσταση... (φωτ.: ΤΕΔΚ Ν. Αιτωλ/νίας).

